

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Şahbəddinova Ləman Razim qızı

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ DİL
BACARIQALARININ AŞILANMASI ÜZRƏ TAPŞIRIQLARDAN
İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

İxtisaslaşma: HSM-060103 – Xarici dilin tədrisi metodikası
və metodologiyası

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Elmira Əyyub qızı Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. DİL MATERIALLARI ŞİFAHİ NİTQ BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ BİR VASİTƏSİ KİMİ.....	7-31
1.1. Şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasının psixoloji əsasları.....	7-17
1.2. Xarici dil təlimində dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin psixolinqvistik əsasları.....	18-31
II FƏSİL. XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DİL VƏ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	32-66
2.1. Xarici dil bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı təklif olunan çalışmalar sistemi.....	32-49
2.2. Xarici dil dərslərində tapşırıqlardan istifadənin linqvodidaktik əsasları.....	50-66
NƏTİCƏ.....	67-69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	70-75

GİRİŞ

Son zamanlar ölkəmizin bir sıra xarici ölkələrlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri, xarici şirkətlərlərin çoxalması, bununla yanaşı elm və mədəniyyət sahəsində yaranan münasibətlərin daha da genişlənməsi xarici dili bilən mütəxəssislərə ehtiyacı artırır. Buna görə də xarici dili bilən insanlara müxtəlif sahələrdə çalışma biləcək kadrlara da ehtiyac görünür.

Azərbaycan təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası olduğu bir dövrdə əlbəttə ki, xarici dil fənninin tədrisi metodu da dəyişir. Xarici dilin tədrisinin və təliminin ümdə məqsədi, gələcək nəslin başqa bir xarici dildə ünsiyyət qurmasını bacarmasıdır. Təlim elə qurulmalıdır ki, öyrənənlər ana dilində danışdıqları kimi xarici dildə də mükəmməl ünsiyyət qurmaq bacarığını yiyələnsinlər. Bu təhsilin və təlimin qarşısında əsas məqsəd olmalıdır.

Xarici dilin öyrədilməsi müəyyən məzmun və məqsədə uyğun dəyişdirilməlidir. Bugünkü təhsil prosesində əsas təfəkkür ön plana keçməlidir. Bu o deməkdir ki, tələbələr bilikləri sadəcə olaraq əzbərləməklə kifayətlənməməli, aldıkları bilikləri şüurlu mənimsəməyə çalışmalıdırlar. Tələbələrdə daha müstəqil yaradıcılıq xüsusiyyətləri inkişaf etdirilməlidir. Bunun həyata keçirilməsi üçün təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər yeni metodlardan və təlim strategiyalarından istifadə etməlidirlər.

Tələbələrin xarici dildə danışmaq və ya ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnməsi onların qarşısında duran əsas məqsəd olmalıdır. Şifahi nitq dedikdə tələbələrin öz fikirlərini şifahi şəkildə ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Həqiqətən dəşifahi nitq çoxtərəfli, mürəkkəb prosesdir. Bu proses düzgün təşkil edilərsə, çox geniş nəticələr əldə edilə bilər. Eyni zamanda təlim prosesində psixolinqvistik, linqvistik və psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir.

Psixolinqvistik xüsusiyyətlər dedikdə şifahi nitqin produktiv (danışma) və reseptiv (dinləyib anlama) növləri; linqvistik xüsusiyyətlər dedikdə isə şifahi nitqin dialoq və monoloq formaları; psixoloji xüsusiyyətlər dedikdə isə əvvəlcədən hazırlanmış və hazırlanmamış (spontan) nitq nəzərdə tutulur.

Şifahi nitq həqiqətən tələbələrin, şifahi ünsiyyəti, sərbəst fikirlərini ifadə etməsi və istənilən mövzuda kommunikasiya qurmaq bacarığına hazır olması deməkdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təlimin məzmunu bugünün tələbinə uyğun məqsədlə qurulmalıdır. Eyni zamanda tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması da əsas məqsəd olmalıdır. E.M.Vereşagin və V.Q.Kostomarovun da qeyd etdikləri kimi, “*praqmatik mədəniyyətlərarası kompetensiya*” (21, s. 56) vacib elementdir, çünki mədəniyyət özünün bütün təzahür formalarında insanın şəxsiyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Tədqiqat işinin aktuallığı. İşin aktuallığı ondan ibarətdir ki, dilöyrənənlərin xarici dildə danışmaq və bilmək istəkləri heç də bütün hallarda onların dilöyrənmə qabiliyyətləri ilə üst-üstə düşmür. Linqvodidaktik və psixoloji əsaslara yiyələnmə isə həm müəllimə, həm də tələbəyə dillərin öyrənilməsi prosesində yaxından yardım edə bilər.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini xarici dil təlimi prosesində şifahi nitqi inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanan və ya seçilən tapşırıqlar təşkil edir. Tədqiqatın predmeti bu keyfiyyətləri inkişaf etdirən çalışmaların xarici dil dərslərində ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tədqiqat işinin tam və mükəmməl yerinə yetirilməsi zamanı xarici və yerli alimlərin əsərlərindən istifadə edilmişdir. Dissertasiyada bu sahədə araşdırmalar aparmış alimlərin fikirləri də öz əksini tapmışdır. Dissertasiyada L.V.Şerba, V.Q.Kostomarov, A.A.Mirolyubov, S.L.Makkey, N.M.Kazımov, Ə. Şirəliyev, R.Salahov və digərlərinin qiymətli mənbələrinə müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində başlıca məqsəd linqvodidaktik və psixoloji çətinlikləri aşkar etməkdən ibarətdir. Burada qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin araşdırılması zəruridir:

- mövzusu ilə əlaqəli metodiki və psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatı araşdırmaq;
- təlim prosesində qarşılaşdığımız linqvodidaktik və psixoloji problemlərin həlli yollarını təhlil etmək;

- xarici dillərin öyrənilməsi prosesi zamanı problemləri və çətinlikləri üzə çıxarmaq;

- müasir metodoloji, psixoloji-didaktik problemləri təhlil etmək.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqatdan alınan nəticələrlə bağlı materiallar hazırlamaq, dərs vəsaitləri tərtib etmək və onlardan istifadə olunması tədqiqatın nəzəri metodoloji bazasını təşkil edə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində dil fakültələri tələbələrinin tədrisdə innovativ metodlardan istifadənin didaktik əsaslarını nəzərdən keçirərək, linqvodidaktik və psixoloji çətinliklərin aşkar edilməsi ilə tanış olmalıdırlar və həqiqətən onların aradan qaldırılması üsullarının araşdırılması bu tədqiqat işinin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kimi onun nəzəri nəticələrinin xarici dillərin tədrisi prosesinə töhfəsi, həmçinin də təlim prosesində mövcud linqvistik və psixoloji çətinliklərin aradan qaldırılmasına tövsiyələrin verilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

- dil bacarıqları (fonetik, leksik, qrammatik) kommunikativ səriştənin ən mühüm bir hissəsidir və təlim prosesində məqsədyönlü həyata keçirilməsi tələb olunur;

- təlim prosesində dil bacarıqlarının uğurla tədrisində tələbələrin ana dili vərdişləri və bacarıqları nəzərə alınması vacibdir.

Tədqiqatın metodları. Araşdırma zamanı problemlə bağlı elmi-metodiki ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili, müşahidə, sorğu, anket üsullarından da yeri gəldikcə istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil 1 fakültəsinin Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın mövzusu ilə bağlı bir məqalə çap edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, predmeti və obyekt, məqsəd və vəzifələri, işin material və metodları, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar

qeyd edilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu haqqında məlumatlar verilir.

Magistrlik işinin birinci fəslində xarici dillərin tədrisində dil bacarıqlarının inkişafına xidmət edən tapşırıqlardan istifadənin linqvodidaktik və psixolingvistik əsasları araşdırılmışdır.

Magistrlik işinin ikinci fəslində tələbələrdə dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı çalışmalardan istifadəsi araşdırılır. Eyni zamanda çalışmalar da tərtib olunur.

I FƏSİL

DİL MATERIALLARI ŞİFAHİ NİTQ BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ BİR VASİTƏSİ KİMİ

1.1. Şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasının psixoloji əsasları.

Bu gün Respublikamız həyatın bütün sahələrində faydalı əməkdaşlıq edən bir ölkəyə çevrilmişdir. Bununla əlaqəli olaraq bütün fəaliyyətlərlə bərabər, xarici dildə səlis ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran gənc nəslin formalaşdırılması müasir təhsil sistemimizin önəmli vəzifələrindən biridir.

Bu gün xarici dilin statusu sürətlə artmaqdadır və o, Milli Kurikulumumuzda ümumtəhsil məktəbləri üçün təsdiq edilmiş fənlər arasında mühüm yer tutur. Bu, Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi qarşısında təxirəsalınmaz tədbirləri həyata keçirilməsi zərurətini irəli sürmüşdür. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində “İslahat Proqramı”nın, təhsil sahəsində apardığı yeniliklərin nəticəsi bunu bir daha sübut edir.

Avropa ölkələrinə inteqrasiya, Avropada yaşayan xalqlar ilə ünsiyyətin genişləndirməsi ilə bağlı təhsil sistemində, əsasən də xarici dillərin müasir səviyyədə tədrisində əsaslı dəyişikliklər irəli sürülmüşdür. Avropa Şurası nəzdində təşkil edilmiş “Mədəni Əməkdaşlıq Şurası Ümumavropa evi” yaratmaq məqsədilə inkişaf etməkdə olan Avropa ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişafa nail olmaq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə çatdırmaq sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Şuranın təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas mahiyyəti canlı dilin kommunikativ məqsədlə tədrisinə nail olmaq, dil öyrənənlərin dünyagörüşünü inkişaf etdirərək formalaşdırmaq və onların mədəni səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

Belə ki, müasir təlimin əsasını şəxsiyyətin inkişafı təşkil edir. Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə də şagirdlərə xarici dildə ünsiyyət qurmaq vərdişinin aşılması ilə xarakterizə edilir. Öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalıdır. Ondan da ünsiyyətə

girmək məqsədi ilə istifadə edilməlidir. Müasir şagird öz bilikləri həcmində ana dilində və xarici dildə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

Bu məqsədlə işlədilən müasir, ən yaxşı metodlardan biri “Kommunikativ” təlimdir ki, bu da şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təkan verir. Bu eyni zamanda həm müəllim, həm dərslik və dərs vəsaitləri ilə də sıx əlaqəlidir. Kommunikativ təlim prosesində şagird şifahi eşitdiyini və ya oxuduğunu anlamalı, fikrini şifahi və həm də yazılı ifadə etməyi bacarmalı, ona verilən dil və nitq materialları ilə iş aparmağı bacarmalı, nitq materialını qısaltmağı, genişləndirməyi, başqa şəkildə ifadə etməyi, materialın məzmununu sərbəst şərh etməyi, şəkillər üzrə, müsahibədə, ekskursiyalarda, filmlərin müzakirəsində, bədii əsərlərin təhlili zamanı öz fikirlərini sərbəst çatdırmağı bacarmalıdırlar.

Müasir müəllim İKT bacarıqlarından istifadə etməli, tələbələrdən də müasir avadanlıqlarla işləməyi tələb etməli, dərslərin tələbələr üçün daha maraqlı təşkili üçün dərsləri elektron variantda təşkil etməlidir.

Çin filosofu Konfutsi anlanmanı bu cür təqdim edir: “Qulaq asıram – unuduram, görürəm-yadda saxlayıram, özüm edirəm anlayıram (dərək edirəm)”. Hər bir peşəkar müəllim müasir tələblərə cavab verməli, öz işini bugünün tələbinə uyğun qurmağa çalışmalıdır.

Tələbələrin interaktiv fəaliyyətlərinin düzgün təşkili şifahi nitq prosesini inkişaf etdirməklə, onlarda müstəqil işləməyə həvəs yaradır, xarici dilə olan maraq artır, müəllimin isə danışığa sərf etdiyi vaxtına qənaət edilmiş olur. Şifahi nitq dedikdə - tələbənin öz fikrini şifahi ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Şifahi nitq çoxtərəfli prosesdir.

Şifahi nitqin təliminin düzgün təşkilindən ötrü bu prosesin psixolinqvistik, linqvistik və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Psixolinqvistik xüsusiyyətlər dedikdə şifahi nitqin produktiv yəni danışma və reseptiv yəni dinləyib- anlama növləri; linqvistik xüsusiyyətlər dedikdə şifahi nitqin dialoq və monoloq formaları; psixoloji xüsusiyyətlər dedikdə isə əvvəlcədən hazırlanmış və hazırlanmamış spontan nitq nəzərdə tutulur.

Təlim prosesində şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirildiyi zaman onların linqvistik qabiliyyətləri də üzə çıxarılmalıdır. Eyni zamanda onlarda dilə maraq, həmçinin də həvəs yaradılmalıdır. Şagirdlərə müstəqil öyrənmə bacarığına alışmaq öyrədilməlidir. Kommunikativ təlim prosesində produktiv fəaliyyət reseptiv fəaliyyətlə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Tələbə öz fikrini sərbəst ifadə edə bilməli, özünə əmin olmalı, özündə danışmaq arzusu yaratmalıdır.

Düzgün dil mühitində olan şagird daim aktiv olmağa çalışır, söz ehtiyatını zənginləşdirir və müstəqil danışmağa çalışır. Şagirdlər nitq prosesində dialoji və ya monoloji formadan istifadə etməklə, dinlədiyi və ya oxuduğu dialoq və monoloqun məzmununu öz bilik dairəsində ifadə etməklə, gündəlik həyatda rast gəldiyi hər bir hadisəni başa düşüləcək tərzdə şərh etməklə, vurğu kimi danışmaq üçün mühüm hesab edilən elementləri düzgün yerində işlətməklə, haqqında bəhs etdiyi məlumatın əsas məğzini yığcam şəkildə ifadə etməklə, eyni bir fikri müxtəlif səpkidə ifadə etməyi bacarmaqla, eşitdiyi, seçdiyi və sevdiyi hər hansı bir mahnını öyrənməyə cəhd etməklə, produktiv fəaliyyət zamanı yazılı və şifahi ifadə edə bilmək bacarığını əldə edirlər.

İnteraktiv təlim xarici dilin kommunikativ metodla tədrisində şagirdlərin nitq fəaliyyətinin inkişafına təkan verən əsas vasitələrdən biridir. Dilin tədrisi prosesində şagirdlər müasir texnologiyalar vasitəsilə öyrənməyi, daim yaradıcı axtarışda olmağı, müstəqil nəticə çıxarmağı, təhlil etməyi bilməlidirlər.

Bu təlim prosesi zamanı onlarda qrup halında, cütlərlə işləmək, yekdil fikir söyləmək, sinif yoldaşları ilə mədəni ünsiyyətdə olmaq, əməkdaşlıq, hörmət hissləri də tərbiyə edilməlidir. Dərs prosesi zamanı istifadə olunan vəsaitlər, materiallar bütün sahələrlə: davranış, ünsiyyət, etika qaydaları ilə də əlaqəli olmalıdır.

Gündəlik qarşıya çıxan və tələb olunan mövzulara məs: “Tanışlıq”, “Mağazada”, “Poliklinikada”, “Ad günündə”, ”Mənim günüm”, “Mənim ailəm”, ”Əczaxanada”, “Kitabxanada” və s. kimi mövzular ətrafında aparıla bilər. Şagirdlər dərs prosesində əldə etdikləri bilikləri kommunikativ məqsədlər üçün vaxtaşırı istifadə etməyi də bacarmalıdırlar.

Məsələn, səyahət zamanı; xarici qonaqları qəbul edərkən; məktublaşarkən; müsabiqələdə iştirak edərkən; şəhərdə turistlərlə rastlaşarkən və s. bu kimi situasiyalarda əldə etdikləri biliklər onların köməyinə çata bilər. Məhz bununla əlaqədar hər kəs zəngin lüğət ehtiyatına malik olmalıdır. Dil öyrənərkən yeni öyrəndikləri sözlərin sinonim və antonimlərini də öyrənməli, söz yaradıcılığına da diqqət yetirməlidirlər.

Oyunlar da şifahi nitqin inkişafında böyük rol oynayır. Onlar şagirdlərin həm təfəkkürünü inkişaf etdirir, həm onları düşünməyə sövq edir, həm də düzgün nəticə çıxarmağa yönəldir. Rəqəmləri “Loto”, ”Domino”, “Mən haradayam?” kimi oyunlar ilə tədris edilməsi, müxtəlif mövzuları tədris edilərkən kart oyunundan istifadə çox maraqlı nəticə verir, məktəblilərdə dilə qarşı böyük həvəs oyadır. Oyunlar vasitəsilə ən zəif şagird belə minimum bilik qazana bilər. Kommunikasiyanın ən maraqlı formalarından biri də şəkillərlə iş formasıdır. Bu zaman nitq ardıcıl və rəbitəli olur. Daha dolğun və maraqlı məzmun əldə edilir. Dərsdə nümayiş etdirilən şəkillər şagirdlərin fəallığını artırır, onların rəbitəli fikir söyləmələrinə gətirib çıxarır. Şagirdlər şəkillər üzrə qoyulmuş suallarla da ünsiyyətə girə bilərlər.

Bu zaman rollu oyun şəklində biri sual, digəri isə cavab verir. Kommunikativ təlim prosesində sosial - psixoloji atmosferin yaradılması da mühümdür. Şagird bilməlidir ki, o danışdığı zaman səhvə yol versə belə ona hörmət edilir, onun fikri ilə razılaşırlar, bununla belə, onun zəif və güclü cəhətləri diqqət mərkəzindədir. Kommunikativ təlim prosesində şagirdlər müstəqilliyə alışır, sərbəst düşünüb fikir söyləməyə çalışırlar. Bu zaman müəllim:

- dərs vaxtı müzakirəyə bir neçə mövzu təklif etməli;
- şagirdləri verilən situasiyalara dair fikir söyləməyə alışdırmalı;
- şagirdlər sərbəst fikir söylədikləri zaman səhvə yol versələr belə müəllim onları axıra qədər dinləməyi bacarmalı;
- şagirdlərdə dinləmək bacarığı yaratmalı;
- dərs vaxtı şagirdin şəxsiyyətini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı;
- şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən qarşılıqlı münasibət yaratmalı;

- şagirdlərin dərs vaxtı bir- birinə qarşılıqlı hörmət və kömək etmələrinə şərait yaratmalı;
- kommunikativ təlim prosesində hər hansı bir mövzunun və ya situasiyanın həyata keçirilməsi zamanı şagirdlərin cütlərlə və ya qrup halında işləmələrini təşkil etməli; - dərs vaxtı lüğətdən və ya başqa didaktik vasitələrdən istifadəyə icazə verməli;
- müsbət nəticə göstərənləri müasir üsullarla qiymətləndirməli;
- sinifdə bütün tədris prosesinə nəzarət etməli;
- dilin öyrənilməsində tərəf müqabili olmalı;
- dilin öyrənilməsini stimullaşdırmalı;
- həm məsləhətçi, həm də ekspert - nəzarətçi olmalı;
- tədris etdiyi xarici dili gözəl bilən mütəxəssis olmalı;
- səbirli olmalıdır.

Kommunikativ məqsəd şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas məsələ hesab edir və onlara ömür boyu öyrənmək bacarığını aşılayır, fənlərarası inteqrasiya yollarını tədris edir.

Təlim prosesi zamanı elə müasir mövzulara istinad etmək lazımdır ki, onlar gənc nəsə vətənpərvərlik hissələrini, dünyagörüşünün zənginləşməsini, ingilis dilli ölkələrin sivilizasiyası və mədəniyyəti haqqında aktual, müasir mövzularla linqvistik bilik və bacarıqların möhkəmləndirsinlər. Müəllim bilməlidir ki, o təlimin ən fəal və bərabərhüquqlu subyektinə çevrilmək üçün yeni insan, sivil cəmiyyətdə yaşayan vətəndaş tərbiyə edib yetişdirməlidir və bu hər bir təhsil işçisinin ən ümdə vəzifəsidir.

Hər hansı bir xarici dilə yiyələnmək şagirdə ünsiyyət əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxış formalaşdırır. Bu da xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandığı təcrübəni birbaşa öyrənməyə, eyni zamanda müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai-siyasi, elmi-mədəni və iqtisadi həyatı haqqında öyrənməyə geniş zəmin yaradır. Buna görə də hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində daima işləməli və inkişaf etməlidir. Bu isə müəllimdən açıqlıq və zənginlik, hər şeydən məlumatlı olmaq, dilçilik seminarlarında, başqa müəllimlərin dərslərində iştirak etmək, öz həmkarlarının məsləhətlərinə qulaq asmaq və onların təcrübələrindən məharətlə

istifadə etməyi tələb edir. Kommunikativ yönümlü müəllimlərdən həddən artıq səbirli olmaq tələb olunur. Müəllimin əsas açarı onun şagirdləri ilə daima ünsiyyətdə olması və onların fikirlərinə tərəfdar çıxmağı bacarmasıdır. Bu baxımdan o, şagirdin zəhmətinə qayğı ilə yanaşmalı və onun fikrinə şərik olmağı bacarmalıdır.

Kommunikativ təlimin əsaslarını öyrənilən dildə danışmaq təşkil etdiyindən, müəllim bu dildə gözəl danışmağı bacarmalı və bununla şagirdlərə misilsiz nümunə olmalıdır.

Xarici dillərin tədrisi məzmunca geniş, strukturca isə mürəkkəb anlayışdır. Tədqiqatçılar tədrisin səmərəli təşkil olunması ilə bağlı bir çox mühüm fikirlər söyləyirlər. Təlim prosesində psixoloji aspektlər nəzərə alınmazsa, o zaman heç bir səmərəli nəticə əldə etmək mümkün olmaz, çünki psixoloji cəhətdən insan öyrətməyə, öyrənməyə və ya hər hansı fəaliyyətə özünü hazır hiss etmirsə, insanın daxili özünəinamı yoxdursa, onda həmin fərd uğurlu fəaliyyət göstərə bilməz.

Hər bir insan fərdi keyfiyyətlərə malikdir və bu səbəbdən insanların fərdi keyfiyyətləri də bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər tədris prosesində də özünü aydın şəkildə büruzə verir. Xarici dillərin tədrisi metodikasında nitqin psixofizioloji əsaslarının düzgün başa düşülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici dillərin (ümumilikdə bunu ana dilinin tədrisinə də şamil etmək olar) tədrisi psixologiya ilə sıx bağlıdır. Xarici dillərin öyrənilməsində qavramanın xüsusiyyətləri, təfəkkürün rolu və onun dillə əlaqəsi, şüurlu və şüursuzun münasibəti (ixtiyari və qeyri-ixtiyari diqqət, düşünmə, imitasiya və s.), vərdiş və bacarıqların formalaşması, tədris prosesinin motivasiyası və s. haqqında psixologiya elmində toplanmış biliklərdən geniş istifadə edilir.

Beləliklə, ümumi psixologiyanın, pedaqoji psixologiyanın, xarici dillərin tədrisi psixologiyasına əsaslanan metodika şifahi və yazılı nitqin psixoloji səciyyəsi haqqında məlumatları əldə edə bilir. Psixoloji biliyə yiyələnmək tələbələrin dilöyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəllimlər qarşısında geniş üfüqlər açır.

Müəllimlər auditoriyalarda hər şeydən əvvəl tələbələrin diqqətini mövzuya yönəltmək üçün motivasiya yaratmağa çalışmalıdır, çünki motivasiyanın əksikliyi tələbənin dilöyrənmədə nailiyyətlərinin əldə olunmasında ciddi maneələr törədir. Xarici dillərin təlimi prosesində əyani vasitələrdən istifadə tələbələr arasında güclü

motivasiya yaradıcı vasitələrdən biridir və yeni sözlərin öyrənilməsini və yadda saxlanılmasını xeyli asanlaşdırır. İkincisi, səriştəli və bacarıqlı müəllimlər tələbənin stresini və rahatsızlığını azaldır və özünəinamı artırır.

Əksər tələbələr auditoriyada öyrəndiyi dildə danışmaqdan çəkinirlər və düşünürlər ki, əgər cümlədə sözləri səhv istifadə etsələr ya da sözü səhv tələffüz etsələr sinif yoldaşları tərəfindən gülüş hədəfinə çevrilərlər, buna görə də müəllim tələbələrə gərginlik hissi keçirmədən danışmağa sərbəstlik verməli və onların qrup müzakirələrində iştirakını təmin etmək üçün münbit şərait yaratmalıdır. Əsaslı psixoloji biliyə malik müəllimlər səbirli və yaradıcı şəkildə tələbələri motivasiya etməyə və onlara gərginlik yaşatmadan səy, uğura nail olmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirilər.

Bu hadisə dilöyrənəndə mədəniyyət biliklərini də tələb edir, çünki xarici dilə yiyələnmə, əslində, “mədəniyyətlərin dialoqudur”. Xarici dilin öyrənilməsi elə həmin dildə düşünmək deməkdir. Bu fikri V.P.Artyomov da qeyd edir. Müəllif “*psixoloji qanunauyğunluqlarının pozulmasının ekstrapsixoloji amillərlə*” aradan qaldırılmasının yollarının birlikdə həllinin tapılmasını təklif edir (11, s.15).

Dil yetərinəcə mürəkkəb fenomeni təmsil edir. Xarici dilə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, ikiqat mürəkkəb hadisədir. İ.A.Zimnyaya yazır ki, “*xarici dil hər bir dil sistemi kimi ictimai-tarixi prosesin məhsuldur və onda xalqın tarixi, onun mədəniyyəti, sosial münasibətlərin, ənənələrin və s. sistemi öz əksini tapır*” (29, s. 65).

B.B.Belyayeva isə hesab edir ki, “*xarici dilin digər tədris fənlərindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onda xarici dilə yiyələnmə prosesi təfəkkürün özünün transformasiyasına yönəlmişdir*” (14, s. 13). Burada İ.A.Zimnyaya istinadən əlavə etmək istərdik ki, istənilən xarici dil eyni zamanda həm məqsəd, həm də təlim vasitəsidir (29, s. 34).

Xarici dillərin öyrənilməsində xarici dillərin mənimsənilməsi prosesinə təsir göstərən psixoloji amilləri də nəzərə almamaq mümkün deyildir. Psixoloji amillərin vacibliyi, hər şeydən əvvəl, müəllimin dilöyrənənlərin psixoloji durumuna təsir etməsi ilə müəyyən edilir. Belə halda müəllimin əsas məqsədi tədris materialının düzgün qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsinə yardım etməkdir.

Xarici dilin tədrisinin psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək istiqamətində aparılan çoxsaylı tədqiqat işləri ilə tanışlıqdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xarici dilin öyrənilməsi heç də ana dilinin öyrənilməsinə bənzəmir, yəni bəzi məqamlarına görə ondan fərqlənir. Xarici dilin öyrənilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və bunları xarici dilin tədrisində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Xarici dili adətən ana dilinin qrammatikasını, yazı qaydalarını bilən tələbələrə öyrədirik. Onlar öyrəndikləri xarici dili ana dili əsasında yaranmış bacarıq və vərdişlər sayəsində mənimsəyirlər. Xarici dilin tədrisinə ana dilindən qavranılan bilik və bacarıqlar müəllimlərdən asılı olmayaraq, xarici dilin tədrisinə öz təsirini göstərir və bununla əlaqədar olaraq dili öyrənəndə tələbələr ana dili sahəsində aldıkları nəzəri bilikdən geniş yararlanırlar.

Ana və xarici dilin nəzəri cəhətdən tutuşdurulması xarici dilin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır və tədrisi xeyli yüngülləşdirir. Bunu amili nəzərdə tutan R.Y.Barsukun fikrincə *“xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsinin əsasını təşkil edir və ana dili, rus dilini nəzərə almaqla xarici dil proqramlarının hazırlanmasına, milli məktəbin spesifikasiyasına uyğun xarici dilin tədrisinə aid xüsusi metodikasının nəzəri əsaslarını yaratmağa kömək edir”* (13, s 28).

İ.D.Salitra isə yazırdı ki, *“öyrədilən xarici dil və ana dili, xarici dilin tədrisi zamanı əlaqəli münasibətdə olurlar. Bu qarşılıqlı təsir həm təlim prosesinə təkan verir, həm də təlim prosesinə mənfi təsir edir. Xarici dilin tədrisində daxili qarşılıqlı təsir nəticəsində ana dilində yaranmış vərdişlər daha möhkəm olduğu üçün üstün gəlir. ...hər iki dilin - öyrənilən xarici dilin və ana dilinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri müxtəlifdir, yəni ana dili ilə xarici dil quruluşlarına görə bir-birinə yaxındırsa, bu təlim prosesini sürətləndirir, ona kömək edir, lakin onlar quruluşlarına görə bir-birindən fərqlənirsə, bu təlim prosesinə mənfi təsir edir. Ona görə də, eyni sistemli və müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinin böyük metodik əhəmiyyəti vardır”* (44, s. 23). A.A.Leontiyevin fikrincə, *“fəaliyyəti təşkil edən “hərəkətlər” ana dilindən xarici dilə düzgün tətbiq edilsə, bu xarici dilin mənimsənilməsinə çox kömək edər. Xarici dilin tədrisində ana dilinin nəzərə alınması bilavasitə şüurluluq prinsipi ilə bağlıdır”* (34, s 147).

Xarici dillərin tədrisi prosesində öyrənilən dilin hər hansı bir hadisəsi ana dili ilə tutuşdurulur və bu onlardakı fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirir. Bu barədə Vilberman yazır ki, *“dillərin qarşılıqlı təsirinə əsaslanan müqayisəli metodikanı hazırlayarkən, bunun təlim prosesinin hazırlanmasında və təlim prosesinin özündə hansı müqayisəli əməliyyatın “arxada” və hansının “ön” plana gətirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır”* (22, s 85).

Xarici dillərin tədrisində danışıq fəaliyyətinin, insanların ünsiyyətinin və təhsil prosesinin iştirakçılarının – tələbələr və müəllimlərin psixoloji xüsusiyyətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan təbii xüsusiyyətlərin komplekslərindən formalaşmış fərd kimi bütöv psixofizioloji təşkilliyi, ətraf aləmlə davamlı qarşılıqlı təsiri, habelə fəallığı ilə fərqlənir.

İnsana fərd kimi yalnız reflektiv fəallıq deyil, həm də özünün mühitlə qarşılıqlı münasibətdə fəallığına əsaslanan ixtiyari fəallıq da xasdır. İnsanın fəallığında həm daxili aspekt, daxili sxem (psixoloji proseslər, vəziyyət və xüsusiyyətlər), həm də zahiri davranış prosesləri məxsusdur. Bu planda ən böyük vahid fəaliyyət – bütöv motivləşmiş davranış aktıdır.

Münasibət və motivasiya xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən amillərdir. Sosial amillərə valideyn və müəllim münasibəti; ictimai inanclar və mədəni gözləntilər; yaşlıların təzyiqi və s. aid edilir. Müəllim xarici dilin öyrənilməsində tələbələri ruhlandırma, həvəsləndirə, müsbət münasibət yarada bilməlidir.

Affektiv amillər də da psixoloji amillərə daxil edilir. Bu amillər tələbənin öyrəndiyi dilə qarşı olan emosional vəziyyəti və hissləridir. Dilöyrənənlərdə affektiv süzgəc kimi hərəkət edən mexanizm vardır, çünki aşağı səviyyəli narahatlığa malik olan dilöyrənənlərin özünə inamı və motivasiya səviyyəsi xeyli yüksək olur. Amma aşağı motivasiyalı və özünə güvəni olmayan öyrənənlərdə yaranan narahatlıq isə affektiv süzgecin yüksəlməsinə səbəb olur və bu da dilin öyrənilməsinə mənfi təsir göstərir. Səslərin bir-birindən fərqləndirilməsi, öyrənilən dildəki sözlərin yadda saxlanması bacarığı və cümlədə sözlərin qrammatik cəhətdən necə işləndiyini anlamaq bacarığı dil qabiliyyətini formalaşdıran aspektlərdir. A.P.Kanın fikrincə, “fonetik kodun açılması, qrammatik həssaslıq, yaddaş, verbal zəka və eşitmə bacarığı kimi

bacarıqları özünə daxil edən dil qabiliyyəti mövcuddur. Bu bacarıqlar nə qədər çox inkişaf etmiş olarsa, dilin öyrənilməsi bir o qədər səmərəli olar” (59, s. 40).

Xarici dil öyrənilməsi üçün lazım olan amillər arasında fonetik kodun açılması, qrammatik həssaslıq, bundan əlavə induktiv dil öyrənmə bacarığı və yaddaş/öyrənmə daxil edilə bilər:

- qrammatik həssaslıq. Bu dilöyrənənin sözlərin yerinə yetirdiyi funksiyaları cümlələrdə tanımaq bacarığı kimi izah edilir. Bu funksiyaları təsvir etmək ya da adlandırmaq bacarığını yox, müxtəlif cümlələrdə sözlərin eyni funksiyaları daşıyıb-daşmadığını ayırmaq qabiliyyətini özündə əks etdirir;

- induktiv dil öyrənmə bacarığı. Bu ümumiləşdirmə və qaydaların başa düşülmə bacarığıdır.

- yaddaş və öyrənmə. Bu qabiliyyət assosiasiya ilə əlaqədardır, yəni ana dilində və ikinci dildə olan sözlər və ifadələr arasındakı assosiasiyaların yaradılması və yenidən xatırlanması bacarığıdır.

Beləliklə, xarici dillərin öyrənilməsi dilöyrənənlərin psixoloji vəziyyəti, səciyyəvi xüsusiyyətləri, yaşları, şəxsiyyətləri, dil qabiliyyəti, motivasiyası, dilə qarşı münasibəti, emosional vəziyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Biheyvioristlər tədris üçün müəyyənləşdirici amil olaraq, ətraf mühiti hesab edirdilər. Onlar tədris prosesini xarici stimullara şərti cavab hesab edirdilər. Təltiflər, cəza, mükafatlandırılmanın dayandırılması vərdişlərin formalaşdırılması və yaxud onlara son qoyulması vasitələri hesab edilirdi;

2. İnduktiv-şüurlu yanaşma. Bu yanaşmanın tərəfdarları dil qaydaları və nitq fəaliyyətini tədricən mənimsəməyə gətirib çıxaran çoxsaylı nümunələr üzərində intensiv işə əsaslanırdılar (37, s. 30);

3. Koqnitiv yanaşma isə tədris edilən dilin nəzəri elementlərinin fonetik, qrammatik, söz yaradıcılığı və istifadəsi qaydaları üzərində iş şəklində öyrənilməsini özündə ehtiva edir. Koqnitiv yanaşma pozitivizm, rəasionalizm və humanizm kimi intellektual ənənələri özündə birləşdirir;

4. İnteqrativ yanaşma tədris strukturunun şüurlu və koqnitiv komponentlərinin birləşməsi vasitəsi ilə reallaşır (37, s. 32).

Beləliklə, psixologiya vərdiş və bacarıqların, dildən istifadə etmək bacarığını və kommunikativ keyfiyyətlərindən ibarət xarici dillərin tədrisinin məzmun komponentlərindən birini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Xarici dillərin tədrisi prosesi dilöyrənənlərdə obyektiv reallığın fərqli cür qavranılmasına xidmət edən müəyyən psixoloji mexanizmlərin formalaşmasını tələb edir. Bu fikir isə xarici dilləri tədris edən müəllimlərdən xarici dilin, nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi haqqında zəruri biliklərinin olmasını tələb edir.

1.2. Xarici dil təlimində dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin psixolinqvistik əsasları

Xarici dillərin tədrisi strukturca mürəkkəb, məzmunca geniş və çox çətin bir təlim prosesidir. Bir çox yerli və xarici tədqiqatçılar bu prosesin müvəffəqiyyətli təşkil edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər bildirmişlər. Bu prosesdə psixoloji aspektlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Əgər biz dillərin öyrənilməsi istiqamətində inkişafa, səmərəli nəticələrə nail olmaq istəyiriksə, deməli, psixoloji xüsusiyyətlərdən yan keçmək olmaz.

Bildiyimiz kimi, insanlar müxtəlif şəxsi keyfiyyətlərə malikdirlər. Hər bir müəllim tədris prosesində bu fərqləri nəzərə almalıdır. Nitqin psixofizioloji əsaslarının düzgün dərk edilməsi xarici dilin tədrisi metodikasında vacib əhəmiyyətə malikdir. Yalnız xarici dillərin tədrisi psixologiya ilə sıx bağlı olduğu danılmazdır.

Dil öyrənmə prosesində qavramanın xüsusiyyətləri, təfəkkürün rolu və onun dil-lə əlaqəsi, şüurlu və şüursuzun münasibəti (ixtiyari və qeyri-ixtiyari diqqət, düşünmə, imitasiya və s.), vərdiş və bacarıqların formalaşması, tədris prosesinin motivasiyası və s. haqqında psixologiya elmində geniş məlumatlar var.

Metodika elmində L.S.Viqotski, S.L.Rubinşteyn, A.N.Leontiyevin fəaliyyət nəzəriyyəsinə, xüsusən də təfəkkür fəaliyyəti, yaddaş problemləri, dilöyrənənlərdə nitq vərdişlərinin formalaşması, nitq mexanizmi və s. istiqamətində aparılmış tədqiqatlarından mütəmadi olaraq istifadə edilir və bunun təlim prosesində çox böyük faydası vardır..

Metodika elminin inkişafında V.A.Artyomov və B.A.Belyayevin araşdırmaları da xüsusi qeyd edilməlidir. V.A.Artyomov və B.A.Belyayev və başqa psixoloqların xarici dillərin tədrisinə çox zəngin töhfələri danılmazdır.

Bu görkəmli psixoloqlar, tədqiqat obyektini kimi yalnız nitqi deyil, həm də xarici dillərin tədrisində nitqin bütün formalarının öyrədilməsini psixoloji cəhətdən qiymətli fikirlərlə əsaslandırmışlar.

Demək olar ki, ümumi psixologiyanın, pedaqoji psixologiyanın, xarici dillərin tədrisi psixologiyasına əsaslanan metodika şifahi və yazılı nitqin psixoloji səciyyəsi

haqqında məlumatları əldə edə bilər. Bunlardan bəhrələnən müəllimlər psixoloji biliyə yiyələne bilər, tələbələrin dilöyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müəllimlər tədris prosesində, auditoriyalarda, tələbələrin diqqətini mövzuya yönəltmək üçün motivasiya yaratmağa çalışmalıdırlar. Bu zaman motivasiya tələbənin dilöyrənmədə əldə edəcəyi nailiyyətlər zamanı maneələri aradan qaldırır. İkinci, önəmli bir xüsusiyyət, səriştəli müəllimlərin tələbələrin stresini və rahatsızlığını azaltmaq və özünəinamı artırmaqdır.

Dərs prosesində bəzən tələbələr auditoriyada danışmaqdan çəkinirlər və düşünürlər ki, sözləri səhv istifadə etsələr ya da sözü səhv tələffüz etsələr sinif yoldaşları onu gülüş hədəfinə çevirərlər. Hər bir səriştəli müəllim bu gərginliyi yeri gəldikdə aradan qaldırmağa çalışmalı və onların sərbəstliyinə, fikirlərini azad deyə bilməsinə zəmin yaratmalıdır.

Müəllim şagirdlərin psixoloji fərqlərini nəzərə alaraq qrup müzakirələrində hətta onların iştirakını təmin etmək üçün münbit şərait yaratmağı bacarmalıdır.

Deməli, xarici dillərin tədrisi metodikası təcrid olunmuş formada deyil, digər elmlərlə - fəlsəfə, psixologiya, dilçilik, pedaqogika ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu tədqiqat işində biz xarici dillərin tədrisi metodikasının psixoloji qanunauyğunluqlarını təhlil etməyə çalışacağıq.

Q.E.Vedelin də qeyd etdiyi kimi, “heç bir başqa metodikada, ikinci dilin tədrisi metodikasında olduğu qədər mübahisəli və ziddiyyətli məqamlar mövcud deyildir” (20, s. 4).

Bundan əlavə, Q.E.Vedel aşağıdakı problemləri qeyd edir: *“birinci və ikinci dillərdə təfəkkür mexanizminin problemlərinə, onların yaranmasına və funksiyası; ikinci dilə yiyələnmənin artan səviyyəsi: bilikdən qabiliyyətə-bacarıqlar-vərdişlərə qədər; ikinci dilin mənimsənilməsində yaş xüsusiyyətlərinin və mexaniki yaddaşın rolu və s.* (20, s. 6).

Demək, ancaq psixoloji qanunauyğunluqlarla biz qeyd edilən problemlərin həyata keçməsinə nail ola bilər. Bu zaman əlbəttə ki, dilin öyrədilməsi xüsusiyyətlərini öyrənərkən, biz psixoloji qanunauyğunları, və həmçinin ictimai tələbləri nəzərə almalıyıq. Xarici dillərin tədrisində aşağıdakı məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bunu nəzərdə tutan akademik L.V.Şerba ana dili ilə xarici dilin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında yazırdıki, *“öz dilini xaricilərə öyrədəndə onu daha yaxşı başa düşürsən. Xarici dilin ana dili üçün müəyyən əhəmiyyəti varsa, onda ana dilinin də xarici dilin tədrisi üçün əhəmiyyəti daha böyükdür”* (50, s. 94).

L.İ.Zilberman xarici dilin öyrənilməsinə ana dilinin təsirindən bəhs edərək yazır: *“Konkret xarici dillərin konkret ana dili şəraitində tədrisi metodikasını hazırlayarkən onunla əlaqələr olan elmlərlə, birinci növbədə isə dilçilik elmi ilə sıx surətdə əməkdaşlıq etmək lazımdır”* (28, s. 112).

Bu proses eyni zamanda mədəniyyət biliklərini də tələb edir, çünki xarici dilə yiyələnmə, əslində, *“mədəniyyətlərin dialoqudur”*. Xarici dilin öyrənilməsi elə həmin dildə düşünmək deməkdir. Bu fikri V.P.Artyomov da qeyd edir. Müəllif *“psixoloji qanunauyğunluqlarının pozulmasının ekstrapsixoloji amillərlə” aradan qaldırılmasının yollarının birlikdə həllinin tapılmasını təklif edir* (11, s.15).

Dil yetərinə mürəkkəb fenomeni təmsil edir. Xarici dilə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, ikiqat mürəkkəb hadisədir. İ.A.Zimnyaya yazır ki, *“xarici dil hər bir dil sistemi kimi ictimai-tarixi prosesin məhsuldur və onda xalqın tarixi, onun mədəniyyəti, sosial münasibətlərin, ənənələrin və s. sistemi öz əksini tapır”* (29, s. 65).

B.B.Belyayeva isə hesab edir ki, *“xarici dilin digər tədris fənlərindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onda xarici dilə yiyələnmə prosesi təfəkkürün özünün transformasiyasına yönəlmişdir”* (14, s. 13).

Burada İ.A.Zimnyaya istinadən əlavə etmək istərdik ki, istənilən xarici dil eyni zamanda həm məqsəd, həm də təlim vasitəsidir (29, s. 34).

Xarici dillərin öyrənilməsində xarici dillərin mənimsənilməsi prosesinə təsir göstərən psixoloji amilləri də nəzərə almamaq mümkün deyildir. Psixoloji amillərin vacibliyi, hər şeydən əvvəl, müəllimin dilöyrənənlərin psixoloji durumuna təsir etməsi ilə müəyyən edilir. Belə halda müəllimin əsas məqsədi tədris materialının düzgün qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsinə yardım etməkdir.

Xarici dilin tədrisinin psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək istiqamətində aparılan çoxsaylı tədqiqat işləri ilə tanışlıqdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xarici dilin öyrənilməsi heç də ana dilinin öyrənilməsinə bənzəmir, Xarici dilin öyrənilmə-

sinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və bunları xarici dilin tədrisində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Xarici dili adətən ana dilinin qrammatikasını, yazı qaydalarını bilən tələbələrə öyrədirik. Onlar öyrəndikləri xarici dili ana dili əsasında yaranmış bacarıq və vərdişlər sayəsində mənimsəyirlər.

Ana dilindən əldə edilmiş bacarıq və vərdişlər müəllimlərdən asılı olmayaraq, xarici dilin tədrisinə öz təsirini göstərir və bu səbəbdən də xarici dili öyrənəndə tələbələr ana dili sahəsində aldıkları nəzəri bilikdən geniş yararlanırlar. Ana və xarici dilin nəzəri cəhətdən tutuşdurulması xarici dilin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır və bu tədrisi asanlaşdırır.

Bu fikir haqda R.Y.Barsuk yazırdı: *“xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsinin əsasını təşkil edir və ana dili, rus dilini nəzərə almaqla xarici dil proqramlarının hazırlanmasına, milli məktəbin spesifikasiyasına uyğun xarici dilin tədrisinə aid xüsusi metodikasının nəzəri əsaslarını yaratmağa kömək edir”* (13, s. 33).

İ.D.Salitra isə yazırdı ki, *“öyrədilən xarici dil və ana dili, xarici dilin tədrisi prosesində mürəkkəb qarşılıqlı münasibətdə olurlar. Bu qarşılıqlı təsir həm təlim prosesinə təkan verir, həm də təlim prosesinə mənfi təsir edir. Xarici dilin tədrisində daxili qarşılıqlı təsir nəticəsində ana dilində yaranmış vərdişlər daha möhkəm olduğu üçün üstün gəlir. ...hər iki dilin - öyrənilən xarici dilin və ana dilinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri müxtəlifdir, yəni ana dili ilə xarici dil quruluşlarına görə bir-birinə yaxındırsa, bu təlim prosesini sürətləndirir, ona kömək edir, lakin onlar quruluşlarına görə bir-birindən fərqlənirsə, bu təlim prosesinə mənfi təsir edir. Ona görə də, eyni sistemli və müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinin böyük metodik əhəmiyyəti vardır”* (44, s. 23).

Bu fəaliyyət səmərəli yolla, az vaxt və qüvvə sərf etməklə bu məqsədə nail olmaq üzrə qurulur. Fəaliyyətin özünəxas məqsədi ardıcıl hərəkətlərdən ibarətdir ki, bu da fəaliyyətin ümumi məqsədinə tabedir. Eyni ilə bu xarici dilin mənimsənilməsində baş verir. Xarici dildə danışmaq üçün ayrı-ayrı vərdişlərə yiyələnmək lazımdır” (34, s. 146).

A.A.Leontiyevin fikrincə, *“fəaliyyəti təşkil edən “hərəkətlər”ana dilindən xarici dilə düzgün tətbiq edilsə, bu xarici dilin mənimsənilməsinə çox kömək edər. Xarici dilin tədrisində ana dilinin nəzərə alınması bilavasitə şüurluluq prinsipi ilə bağlıdır”* (34. s, 147).

Xarici dillərin tədrisi prosesində öyrənilən dilin hər hansı bir hadisəsi ana dili ilə tutuşdurulur və bu onlardakı fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirir. Bu barədə Vilberman yazır ki, *“dillərin qarşılıqlı təsirinə əsaslanan müqayisəli metodikanı hazırlayarkən, bunun təlim prosesinin hazırlanmasında və təlim prosesinin özündə hansı müqayisəli əməliyyatın “arxada” və hansının “ön” plana gətirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır”* (22, s.49).

Xarici dillərin tədrisində danışıq fəaliyyətinin, insanların ünsiyyətinin və təhsil prosesinin iştirakçılarının – tələbələr və müəllimlərin psixoloji xüsusiyyətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan təbii xüsusiyyətlərin komplekslərindən formalaşmış fərd kimi bütöv psixofizioloji təşkilliyi, ətraf aləmlə davamlı qarşılıqlı təsiri, habelə fəallığı ilə fərqlənir. İnsana fərd kimi yalnız reflektiv fəallıq deyil, həm də özünün mühitlə qarşılıqlı münasibətdə fəallığına əsaslanan ixtiyari fəallıq da xasdır. İnsanın fəallığında həm daxili aspekt, daxili sxem (psixoloji proseslər, vəziyyət və xüsusiyyətlər), həm də zahiri davranış prosesləri məxsusdur.

Bu planda ən böyük vahid fəaliyyət – bütöv motivləşmiş davranış aktıdır. İnsanın davranışının zahiri mənzərəsində ünsiyyət vahidləri, kommunikasiyanın qeyri-verbal aspektləri öz əksini tapır. Bu və ya digər fəallığın məhsuldarlığı isə fərdi, subyektiv keyfiyyət və xüsusiyyətlərin, o cümlədən qabiliyyətdən birbaşa asılıdır.

Xarici dillərin öyrənilməsində leksik vərdişlər əsasdır. Produktiv leksik vərdiş kommunikativ məsələləri (və ya ünsiyyət situasinya) həll etmək üçün leksik vahidlərin seçilməsi və onların digər leksik vahidlərlə düzgün birləşmələrindən ibarət sintez edilmiş hərəkətdir.

Reseptiv leksik vərdiş isə leksik vahidlərin fonetik və ya qrafik cildinin tanınması üzrə sintez edilmiş hərəkətdir.

Leksika bizim nitqimizin əsas materialı, onun məzmun tərəfidir. Leksikaya yiyələnmək nitq bacarıqlarının inkişafının əsas şərtidir.

Leksik nitq vərdişləri nitq fəaliyyətinin reseptiv növlərində nitq əməliyyatlarında reallaşır:

1) söz və mənaların sözlərin eşidilən obrazlarının nitq əlaqələri əsasında, o cümlədən terminoloji və onların şifahi nitqdə işlədilməsində tanınması;

2) söz və mənaların müxtəlif üslublardakı mətnlərin oxunuşunda yazılı mətdə onların qrafik obrazlarının tanınması və başa düşülməsi.

Leksik vərdişlərin formalaşması prosesi bir neçə pillədən ibarətdir. O.S.Levitskaya yazır ki, *“xarici linqvistlər leksikanın öyrənilməsində 4 addım: sözün qavranılması, mənanın anlaşılması, yaddaşda saxlama və nitqdə istifadəni fərqləndirirlər. Bu mərhələlərlə eyni zamanda mədəniyyət, psixolinqvistik, qrammatik və mətn aspektlərinin mənimsənilməsi də baş verir”* (65, s. 58).

Reseptiv leksik vərdişlər altında leksik hadisələrin oxunuşu və ya dinlənilib qavranılmasında tanınma və başa düşmə vərdişləri nəzərdə tutulur. Deməli, leksik nitq vərdişi iki komponenti: sözişlətməni və söz düzəltməni əhatə edir.

A.N.Şukin leksik vərdişlərin formalaşmasında aşağıdakı mərhələlərin fərqləndirir: *“sözün qavranılması (səs obrazının yaradılması), sözün mənasının başa düşülməsi, sözün imitasiyası (təcrid olunmuş şəkildə və ya cümlədə), sözlə təyin edilən obyektlərin müstəqil şəkildə adlandırılmasına yönəlmiş işarələmə* (54, s. 129).

Tələbələrdə leksik vərdişlərin formalaşması leksik çalışmaların yerinə yetirilməsi prosesində həyata keçirilir. Leksik vərdişlərin inkişafının mərhələliyinə yanaşmaları ümumiləşdirərkən üç əsas mərhələni ayırmaq olar:

- 1) sözün funksiyası, onun mənası və formal əlamətlərlə tanış olmaq;
- 2) sözün məşq olunması və mənimsənilməsi;
- 3) yeni leksik hadisələrin kommunikasiya prosesində işlədilməsi.

Xarici dildə leksik vərdişlərin aşılmasında nəzərə almaq lazımdır ki, öyrədilən dildə bir çox sözlərin leksik mənalarının həcmi üst-üstə düşür və bu leksik vərdişlərə yiyələnmədə müəyyən çətinliklər törədir.

Öyrənilən dilin leksik vahidlərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması lüğət materialının seçiminə differensial yanaşmanın əsasını təşkil edir və tələbələrin bu

prosesdə yol verdikləri səhvlərin təbiətini başa düşməyə və onların yaranma səbəbləri barədə xəbərdarlıqlar etməyə imkan verir.

Dil çalışmalarının vəzifəsi psixoloji və linqvistik çətinliklərin azaldılmasından ibarətdir. Dil çalışmaları ilə işləyərkən mətndə az rast gəlinən hadisələrin və onların mənalarının tapılmasına, antonimlər və sinonimlərlə işləməyə, fraza və cümlələrin düzgün qurulmasına, reseptiv lüğətin (tələbələr tərəfindən oxu zamanı qavranılan leksik vahidlərin) inkişafına çox diqqət yetirilir.

Reseptiv bacarıqlardan bəhs edərkən adətən xarici dildəki rabitəli mətni oxuyanda və qulaq asarkən qavranılması və başa düşülməsi nəzərdə tutulur.

Dil bacarıqları və vərdişləri (leksik, qrammatik, tələffüz) ünsiyyət prosesində dil materialı ilə avtomatlaşdırılmış bacarıqlardır.

Nitq bacarıqları və vərdişləri (monoloji, dialoji, yazılı) kommunikativ məqsədə uyğun toplanmış xarici dil vasitələrdən seçim etmək bacarığıdır.

Reseptiv vərdişlər- eşitmə və oxu vərdişləri.

Produktiv vərdişlər – danışmaq və yazı vərdişləri.

Xarici dil dərslərində dil vərdişlərini və reseptiv kommunikativ bacarıqları (oxu, eşitmə) yoxlayarkən əsasən testlərdən istifadə etmək vacibdir. Bu vərdişləri və bacarıqları yoxlanılmasında tələbələrin cavablarını əvvəlcədən tapmaq olar. Produktiv kommunikativ vərdişlərin (danışmaq, yazı) yoxlanılmasında isə məhdud ölçülərdə də olsa tələbələrin yaradıcılığı özünü göstərir, çünki bu kommunikativ bacarıqlar onların özlərinin məxsusi fikirlərini ifadə etməklə bağlıdır.

Burada tələbələrin verəcəkləri cavabları əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün deyildir. Buna görə də produktiv kommunikativ vərdişlər ya sərbəst qurulan cavablı testlərin köməyi və bu cavabların sonradan etalon cavablarla yoxlanılması, ya da kommunikativ yönümlü test tapşırıqlarının (kommunikativ məsələlərin həllinə yönəlmiş tapşırıqların) köməyi ilə yoxlanılır.

Reseptiv fəaliyyət növləri aşağıdakılardır: eşidib-anlama; oxu; titrləri olan televiziya vərdişləri və video-filmlərə baxmaq; yeni texnologiyaların istifadə edilməsi.

Produktiv fəaliyyət növləri aşağıdakılardır: gündəlik real həyatda baş verən söhbətlər; qeyri-formal söhbət və diskussiyalar; rəsmi xarakterli şəraitdə baş verən söhbət və diskussiyalar; debatlar; müsahibə; danışıqlar; birgə fəaliyyətə dair planların qurulması; praktik xarakterli, məqsədyönlü interaktiv fəaliyyət; məktubların (rəsmi və qeyri-rəsmi), elektron məktubların yazılması.

İnsanın linqvistik və sosial qaydaları nəzərə almaqla xarici dildə müxtəlif sosial cəhətdən şərtlənmiş situasiyalarda şərtlənmiş söyləmləri düzəltmək və başa düşmək bacarığı kimi dəyərləndirilən kommunikativ kompetensiyanın bütün komponentləri arasında mühüm rol linqvistik kompetensiyaya aiddir.

Linqvistik kompetensiya insandan lüğət vahidlərini bilmək və konkret dilin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qrammatik formaları və sintaktik konstruksiyaları düzgün qurulmasını tələb edir. Kommunikativ kompetensiya sözün geniş mənasında ünsiyyətə girmək qabiliyyətidir.

Kommunikativ kompetensiyanın əsasında ünsiyyət prosesinə onun produktiv və reseptiv növlərində iştirak etməyə imkanı verən bacarıqların məcmusu dayanır. Məsələn, N.P.Tayurskaya qeyd edir ki, “*xarici dil kompetensiyasının inkişafı və təkmilləşməsi özünün bütün elementlərində baş verir*” (46, s. 84). Daha sonra kommunikativ kompetensiyanın tərkibini detallı təhlilini edən N.P.Tayurskaya onda “*lingvistik, sosiolinqvistik, diskursiv, sosiomədəni, sosial, kompensator və tədris-idraki komponentləri*” fərqləndirir (46, s. 84).

Linqvistik və ya dil kompetensiyasını təsvir edən N.P.Tayurskaya düzgün formalaşmış qrammatik vərdişləri, cümlə qurmağı və xarici dildəki (öyrənilən dildəki) söyləmləri başa düşməni nəzərdə tutur. Linqvistik kompetensiya kommunikativ kompetensiyanın (səriştənin) əsas elementidir.

Leksik və qrammatik biliklərin, habelə danışıq vərdişlərinin qıtlığında kommunikasiya mümkünsüzdür.

Sosiolinqvistik kompetensiya isə müvafiq linqvistik formanı, kommunikativ məqsəd və natiqin intonasiyasından, situasiyadan asılı olaraq ifadə metodunu seçmək bacarığı başa düşülür. N.P.Tayurskaya “*diskursiv (nitq) kompetensiyayı kommunikativ bacarıqların nitq fəaliyyətinin dörd tipində - danışma, eşidib-anlama,*

oxu və yazı təkmilləşdirilməsini və özünün nitq və qeyri-nitq vərdişlərinin planını tərtib etmək kimi müəyyənləşdirir” (46, s. 85).

Xarici dil dərslərində əsas vəzifə nitq kompetensiyasını, ünsiyyətin geniş nitq praktikasını yaratmaqdan ibarətdir. Sosiomədəni kompetensiya öyrənilən dilin ölkəsi haqqında milli-mədəni xüsusiyyətləri, öyrənilən dillə ana dili ölkələrinin mədəniyyətlər arasında oxşar və fərqli vərdişlər başa düşülürsə, sosial kompetensiya isə digər insanlarla qarşılıqlı münasibətə girmək, situasiyanı tənzimləmək bacarığı kimi dəyərləndirilir.

F.M.Litvinenkonun fikrincə, *“kommunikativ kompetensiya haqqında təsəvvürlərin daralması aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: kommunikativ kompetensiyanın nəzəri tərkibini dil sisteminə, nitq anlayışlarına, nitq fəaliyyətləri, dil və nitq vahidlərinin fəaliyyət xüsusiyyətlərinə dair kommunikativ-əhəmiyyətli biliklər, praktik tərkiblərə isə nitq fəaliyyətinin reseptiv (dinləmə və oxu) və produktiv (danışmaq və yazı) nitq bacarıqları təşkil edir” (35, s. 21).*

Reseptiv nitq fəaliyyəti məlumatın başa düşülməsini və sonrakı işlənilib hazırlanmasını reallaşdırır. Reseptiv nitq fəaliyyəti dinləmə (eşitmə) və oxudan ibarətdir. Nitq fəaliyyətinin reseptiv tiplərində eşitmə və görmə, produktiv tiplərdə nitq eşitmə hərəkət analizatorlar çıxış edir.

Bu məlumatlara uyğun olaraq nitq fəaliyyətinin reseptiv növləri son dərəcə eşitmə və görmə qavrayışı ilə formalaşır. K.S.Yakubaeva təsdiq edir ki, *“fəaliyyətin reseptiv növləri – dinləmə və oxu – başa düşmə hesab edilir. İlk növbədə, bu mənə formaların müqayisəsi, məhz sözlərin, söz birləşmələrinin və frazeologizmlərin başa düşülməsi, daha sonra isə oxunulmuş və eşidilənin məzmununun, mahiyyətinin təsəvvür edilməsidir. Başa düşmə insanın mürəkkəb mental işini tələb edir” (55, s. 82).*

Dinləmə (audisiya) və oxunun vahid xüsusiyyətləri, qirayətçi və dinləyənin (yazılı və dinlənilmiş mətndən məlumatların əldə edilməsi) kommunikativ meyillərin uyğunluğu, istifadə olunmuş dil və nitq materiallarının ciddi uyğunluğu oxu və eşidib-anlamanın qarşılıqlı asılılıq münasibətində öyrənilməsini müəyyən edir. Bu əlaqə

reseptiv qabiliyyət və bacarıqların formalaşmasına yönəlik kommunikativ vəzifələrin müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Dinlənilmiş və ya oxunulmuş informasiyaların əsasında nəticələrin çıxarılması, informasiyalı məlumatın bütün və ya ayrı-ayrı hissələrinin mənasını başa düşülməsi, informasiyanın mənalı hissələrə bölünməsi, dinlənilmiş və ya oxunulmuşun dəyərləndirilməsi, yeni və məlum informasiyanın ayırd edilməsi oxu və dinləmə üçün ümumi olan reseptiv bacarıqlardan hesab edilir.

“Xarici dillərə yiyələnmənin ümumavropa kompetensiyaları” (Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment) sənədini təhlil edərkən biz reseptiv bacarıqların formalaşmasına dair aşağıdakı tələbləri aşkar edirik. Xarici dillərin mənimsənilməsinə nəzarət məqsədilə Avropa Şurasının şkalası mövcuddur.

Onun mahiyyəti isə Avropa ölkələrində qiymətləndirmə zamanı tətbiq olunaacaq vahid standartların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Vərdis və kompetensiyaların formalaşdırılma səviyyəsi “cando” formulu ilə təyin edilir. Bu konsepsiya üç səviyyədən ibarətdir və onlardan hər biri xarici dili mənimsəməyə görə iki yarım səviyyəyə bölünür:

1) A (A1, A2) – “başlanğıc”; 2) B (B1, B2) – “orta”; 3) C (C1, C2) – “qabaqcıl”.

E.Q.Azimov və A.N.Şukinin fikrincə, *“oxu yazılı mətnin qavranılması və anlaşılmasına yönəlmiş nitq fəaliyyətinin reseptiv növlərindən biri kimi insanların kommunikativ fəaliyyət sahəsinə daxildir və ünsiyyətin formalarından (yazılı) birini təmin edir. Qrafik cəhətdən qeyd alınmış mətndən oxu prosesində informasiyanın çıxarılması bacarığının formalaşması xarici dilə yiyələnmənin əsas məqsədidir”* (12, s. 346).

Oxu dilöyrənənlər üçün əsas və mühim dil vərdislərinin inkişafı, habelə mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetensiyanın yaxşılaşdırılması üçün fundamental şərtidir.

E.Q.Azimov və A.N.Şukin oxunu psixoloji nöqtəyi-nəzərdən keçirərək qeyd edirlər ki, *“oxu proseduru oxu texnikası və oxu zaman anlamadan ibarətdir”* (12, s. 346).

E.Q.Azimov və A.N.Şukin oxu zamanı anlamaya təsiq edən aşağıdakı şərtləri müəyyən edirlər: *“informasiya dolğunluğu, mətnin kompozisiya-məntiqi strukturu, dildə təcəssümü və mətnin məntiqi, psixoloji və digər informasiyalarının açıqlığı, qirayətçinin leksikası, qrammatikası və nitqinin üslubu mətnin leksikası, qrammatikası və üslubuna yaxınlaşma dərəcəsi, mətnin qavranılması zamanı marağın istiqamətlərinin əlaqələndirilməsi, oxuyanın şəxsi-psixoloji xarakterik əlamətləri”* (12, s. 346).

Tələbələrdə oxu məhəbbətini tərbiyə etmək pədaqoji işin həyat məsələsidir. Hər bir müəllim dərk etməlidir ki, tələbələrin kommunikativ-idrak işinin əsas tiplərindən biridir.

V.A.Zükovanın fikrincə, *“xarici dil dərslərində oxu müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: birincisi, xarici dilin praktik mənimsənilməsi üçün nəzərdə tutulur; ikincisi, dil və mədəniyyətin öyrənilməsi üsulu hesab edilir; üçüncüsü, oxu informativ və ümumtəhsil fəaliyyətinin vasitəsi kimi çıxış edir”* (31, s. 46).

Müəllifin fikrincə, *“oxu kommunikativ fəaliyyətin müxtəlif növlərinin inkişafına xidmət edir. Dərs oxuları xarici dilin tədrisində vacib resursdur”* (31, s. 46).

E.Q.Azimov və A.N.Şukinin qeyd etdikləri kimi, *“xarici dillərin təlimində oxu əsas etibarlı ilə təlim üsulu – tələffüzə, dilin qrafik və səs sistemə yiyələnmədə, mətnin intonasiya, ritm və melodikasının tərtibatında əsas vasitə kimi çıxış edir”* (12, s. 347).

Xarici dilin tədrisində oxu məqsəd və vasitə hesab edilir. E.Q.Azimov və A.N.Şukin özü üçün oxumanı belə izah edirlər: *“özü üçün oxuma qrafik mətnin zahiri səsləndirilməməsindən baş verir və yalnız informasiya alınması məqsədi daşıyır”* (12, s. 348).

E.Q.Azimov və A.N.Şukin metodologiyada öyrədici oxunun növlərinin fərqləndirilməsini bir neçə meyar əsasında yerinə yetirildiyini qeyd edirlər:

- 1) *emosional münasibət əsasında analitik və sintetik oxu fərqləndirilir;*
- 2) *ana dilinin səviyyəsinin roluna uyğun olaraq tərcümə və tərcüməsiz oxu fərqləndirilir;*
- 3) *hazırlıqlı və hazırlıqsız oxu – lüğətlərin vasitəsilə və ya onlarsız oxu;*

4) *tədris fəaliyyətinin koordinasiyasına əsasən fərdi və frontal, sinif və ev oxuları;*

5) *prosesin məqsəd yönümünə və xarakterinə uyğun olaraq baxış, axtarış, tanışedic, referativ və s. (12, s. 347).*

Oxunun məqsədi analitik-sintetik fəaliyyətdir- qavrayış, anlamavə yazılı mətnin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Y.A.Orexova hesab edir ki, “*oxu təlimi son məqsədə uyğun olmalıdır: informasiya almaq üçün xarici dildə mətnləri oxumaq vərdişi və müxtəlif mətnlərlə müstəqil şəkildə işləmək üçün əsasın formalaşdırılması və s.*” (39, s 132).

Müəllifin fikrincə, bu məqsədə çatmaq üçün bəzi funksiyaları reallaşdırmaq lazımdır: “*oxu, ilk növbədə, qazanılmış bacarıq və biliklərin faktiki işlədilmə sahəsi kimi kommunikativ kompetensiyaların formalaşmasına yardım edir, ikincisi, oxu elmin müxtəlif sahələrindən biliklərin qazanılması imkanları yaradır, oxu mədəniyyəti, əqli əmək mədəniyyəti kontekstində tələbələrin əqli inkişafına təsir edir. Oxu həm də dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edir və bundan başqa, yaradıcı aktivliyin və müstəqilliyin formalaşmasına yardım edir*” (39, s. 132).

Bu gün ali təhsil müəssisələrində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi müasir dövrün vacib məsələlərindən biri hesab edilir. Kommunikativ səriştə bilavasitə tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqəlidir.

Təlim materiallarının məzmunu stimulyar olaraq, öyrənilən dildə kommunikasiya prosesinin yaradılmasına tələbatın əmələ gəlməsinə səbəb olur və nəticə etibarilə, tələbələrin fəal sözlü fəaliyyətinə gətirib çıxarır.

Şifahi və yazılı formada fikrin ifadəsini təmin edən nitq fəaliyyətinin növləri metodiki mənbələrdə produktiv dil bacarıqları adlandırılır. Danışiq və yazı produktiv bacarıqlara aid edilir.

Onların əsas funksiyası informasiyanın ötürülməsindən ibarətdir. Danışiq və yazı arasında fərq ondan ibarətdir ki, danışiq səs siqnalları, yazı isə qrafik işarələrin vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

Danışiq kommunikativ aktda dialoji və monoloji formalarda reallaşır. İstər dialoji, istərsə də monoloji nitq aşağıdakı bacarıqlardan ibarətdir: dil vasitələrindən

kommunikasiyanın, situasiyanın məqsədinə adekvat qaydada istifadə etmə, habelə supraseqment vasitələrindən – intonasiya, ritm və s. istifadə etmə.

Nitq fəaliyyətinin produktiv növlərinin təliminin əsas məqsədi tələbələrdə müxtəlif həyati situasiyalarda şifahi və yazılı bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Xarici dil dərslərinin metodik məzmunu kommunikasiya olmalıdır, məhz tələbələrə öyrəndikləri xarici dildə müxtəlif kommunikativ situasiyalarında ünsiyyətə qoşulmaq bacarığını aşılamaqdır. Bunu isə tələbələrə yalnız ünsiyyət situasiyalarında öyrətmək mümkündür.

Buna görə də xarici dil dərsləri təbii kommunikasiya prosesinə yaxınlaşdırılmalıdır. Yalnız bundan sonra formalaşmış bacarıq və vərdişləri real ünsiyyət şəraitlərinə keçirmək mümkündür. Müasir dövrdə xarici dili tədris edən hər bir müəllim şübhəsiz ki, xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsinin həyata keçməsi üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir.

Cəmiyyətdə insan kommunikasiyalarını və qarşılıqlı təsiri başa düşməyi və aydınlaşdırmağı dialoqun inkişaf etdirilməsi üçün dil bilikləri prioritet rol oynayır.

D.Nuanın qeydinə görə, *“xarici dilin tədrisində tələbələrin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi əksər hallarda kommunikativ situasiyaların hesabına həyata keçirilə bilər. Xarici dil dərslərində tədris olunan dil materialları hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etdirmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər tələbələrin şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirmə prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür”*(69, s. 89).

Onu da qeyd edək ki, ənənəvi leksik mövzularla müqayisə edərkən məlum olur ki, *“tədrisin tipik kommunikativ situasiyalara uyğun dil materialları və nitq modelləri üzərində qurulmasının tələbələrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yönündə daha yüksək nailiyyətləri nail olmaq imkanına malik olduğunu sübut edir”*(63, s.57).

Tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasına kommunikativ yanaşma onlara tədris edilən xarici dil sahəsində biliklərin hazır şəkildə təqdim edilməsi deyil, əldə edilmiş bilik və bacarıqların təbii kommunikativ fəaliyyət prosesində təkmilləşdi-

rilməsini nəzərdə tutur. Məlumdur ki, nitqin situativ, kontekstual-situativ və kontekst üzərində qurulan növləri vardır.

Qeyd edilən nitq növləri kontekstual situasiyalardan geniş şəkildə istifadə etməyi tələb edir. Bu da, öz növbəsində, hər hansı mətnə və yaxud şifahi nitqdə dilin şərait, münasibətlər və real gerçəkliyin əlaqəli şəkildə nitq vasitəsilə əks etdirilməsi kimi başa düşülür.

Tədris olunan hər hansı bir xarici dildə tələbələrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesində dil daşıyıcılarının yaşadığı ölkələrdə rast gəldikləri şəraitin yaradılması mümkün dərəcədə uyğun olan situasiyaların onlara təqdim edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Xarici dillərin situativ tədrisi ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrdən gələcəkdə ingilis dilinin təbii ünsiyyət vasitəsi olduğu şəraitdə sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanlarını inkişaf etdirir.

Məsələn, N.S.Probhu qeyd edir ki, *“auditoriya şəraitində bu yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün bədii ədəbiyyatda olan problemlə situasiyalardan istifadə etmək tövsiyə edilə bilər”*(70, s. 64).

Xarici dil öyrənilməsi üçün lazım olan amillər arasında fonetik kodun açılması, qrammatik həssaslıq, bundan əlavə induktiv dil öyrənmə bacarığı və yaddaş/öyrənmə daxil etmək olar:

Beləliklə, xarici dillərin öyrənilməsi dilöyrənənlərin psixoloji vəziyyəti, səciyyəvi xüsusiyyətləri, yaşları, şəxsiyyətləri, dil qabiliyyəti, motivasiyası, dilə qarşı münasibəti, emosional vəziyyətləri ilə sıx bağlıdır.

II FƏSİL

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DİL VƏ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

2.1. Xarici dil bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı təklif olunan çalışmalar sistemi

Xarici dillərin tədrisinin linqvodidaktik əsaslarından biri kimi dil materialının seçimində müəyyən prinsiplərin nəzərə alınmasını göstərmək olar. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, xarici dillərin tədrisi üçün material seçiminin prinsipləri müxtəlifdir və onların bir qismi müasir metodika elminin qoyduğu tələblərlə uzlaşmır.

Bu baxımdan dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində tədris üçün nəzərdə tutulmuş materialın seçiminə struktur yanaşma, transformasiya yanaşması, funksional yanaşma, vasitəsilə tematik və situativ prinsiplərin tələbələrdə şifahi nitqin, başqa sözlə, dil bacarıqlarının formalaşması üçün nə dərəcədə faydalı olduğunu müəyyənləşdirməyə cəhd edəcəyik.

Xarici dillərin öyrənilməsinə kommunikativ yanaşma birinci plana xarici dildə praktikanı, tədris prosesində dilin kommunikasiya vasitəsi kimi işlədilməsi üçün çalışmalar irəli sürür.

Xarici dillərin öyrənilməsinə əsas tələb dilin yazılı və şifahi formalarına yiyələnmə, dil sisteminə dair əsaslı biliklərin qazanılmasıdır. Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin təlimində tələb olunan vərdiş və bacarıqların formalaşmasına gətirib çıxaran müəyyən tapşırıqların istifadə olunmasını tələb edir.

Xarici dillərin təlimində şüurluluq prinsipi tələbələrin kommunikativ, sosio-mədəni, koqnitiv inkişafı kontekstində yeni əhəmiyyət kəsb edir. N.D.Qalskovanın fikrincə, bu prinsipin yeniliyi xarici dillərin tədrisinin koqnitiv proses kimi təşkil olunmasındadır: *“dil konseptual sistemlərdən asılı olmadan özü-özliyiündə mövcud olan heç bir anlam ifadə etmir, dilin mənimsənilməsi yalnız nə konseptlərin kodlaşdırılması vasitəsi deyil, dilöyrənənin dünya mənzərəsinin formalaşdırılmasıdır”* (24, s. 92).

Xarici dillərin tədrisində hansı prinsiplərdən istifadə olunması ilə bağlı ortaq fikir mövcud deyildir. Bununla yanaşı, aparıcı rol oynayan prinsipləri (didaktik, linqvistik, psixoloji, xüsusi metodik) ayırmaq mümkündür. A.N.Şukin xarici dilin tədrisində əsas prinsip kimi tələbələrin nitq fəaliyyətinə yiyələnməsinə və praktik yönümlüyünü təmin edən kommunikativliyi (kommunikativ yönümlülüğü) irəli sürür (53, s. 74).

Didaktik prinsiplər arasında şurluluq, aktivlik, əyanilik, davamlılıq, əlçatanlıq, fənlərarası əlaqəlilik, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə, müəllimlərin peşə kompetentliyi və s. qeyd etmək olar.

Linqvistik prinsiplərə isə sistemlilik (leksika və qrammatikanın, morfolojiya və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəli təlimi), konsentrizm (mənimsənilmişdən yeniyə doğru), linqvistik hadisələrin dil və nitq səviyyələrində fərqləndirilməsi, funksionallıq, üslubi fərqləndirmə, dilin minimallaşdırılması (tədrisin mərhələsinə uyğun olaraq dil və nitq vasitələrinin seçilməsi) (53, s.76).

A.N.Şukin psixoloji prinsiplərə aşağıdakıları aid edir: motivasiya, nitq bacarıqları və vərdişlərinin formalaşmasında mərhələlik, tələbələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, uyğunlaşma (adaptasiya) proseslərinin nəzərə alınması (53, s.77).

A.N.Şukin xüsusi-metodik prinsiplərə aşağıdakıları aid edir: kommunikativlik, tələbələrin ana dilinin nəzərə alınması, şifahi qabaqlama, nitq fəaliyyətinin növlərinin qarşılıqlı əlaqədə təlimi, tədrisin peşə yönümlülüğü, approksimasiya, təlimin situativ-tematik təşkili, dili mənimsəmə səviyyəsinin nəzərə alınması (53, s.80).

Xarici dillərin tədrisində istifadə olunan çalışmalar müxtəlif meyarların əsasında təsnif etmək olar.

Cədvəl 1.3.1.

Çalışmaların tipologiyası

təsnifin meyarları	çalışmaların növləri	çalışmaların növləri
xarici dil materialının mənimsənilməsinin məqsədi	Nitqqabağı dil nitqəqədərki	Nitq

yerinə yetirilmə üsulları	şifahi Birdilli	Yazılı İkidilli
yerinə yetirilmə yeri	Sınıfı	Ev
tələbələrin müstəqillik dərəcəsi	müəllimin nəzarəti altında	müstəqil yerinə yetirilənlər
vərdişlərin formalaşma mərhələsi	Reseptiv	Reproduktiv
yerinə yetirilmə şərtlərinin ünsiyyət şərtlərinə yaxınlaşdırılma dərəcəsi	tədris	real-nitq

Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi tələbələrin şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, əsas diqqət onların linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, xarici dildə ünsiyyətə girmək bacarıqlarının inkişafına böyük maraq və motivasiyanın yaradılmasına, tələbələrdə müstəqil dil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılanması yönəlməlidir.

Buna görə də xarici dilin (ikinci dilin) tədrisində tələbələrdə dil bacarıqlarının formalaşdırmaq məqsədilə əsasən bu şərtlərə riayət olunmalıdır:

- 1) reseptiv (oxuyub anlama və dinləyib anlama bacarıqları);
- 2) produktiv (öz fikrini şifahi və yazılı ifadə etmək bacarıqları);
- 3) interaktiv (iki və daha çox fərd arasında reseptiv və produktiv fəaliyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsi və dəyişməsi);
- 4) mediasiya-əlaqələndirici fəaliyyət (şərh və tərcümələrlə mənimsəmə) daxildir.

Xarici dillərin tədrisi prosesində kommunikativ təlim zamanı produktiv fəaliyyət mütləq reseptiv fəaliyyətlə vəhdətdə götürülməlidir. Vəhdət prinsipi tələbələrdə öz fikrini şifahi ifadə edə bilmək, hər kəsdə özünəinam, danışmaq arzusunu formalaşdırır. Təlimin ilk mərhələsindən düzgün dil mühitinə düşən tələbə adətən irəliyə doğru can atır, lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirir və o, müstəqil danışmağa, yəni fikirlərini verballaşdırmağa çalışır.

Produktiv fəaliyyət prosesində tələbələr aşağıdakı hallarda öz fikirlərini yazılı və şifahi ifadə etmək və vərdişlər əldə edirlər:

- 1) tələbələr dialoji və ya monoloji nitq formalarından istifadə etməklə;
- 2) tələbənin dinlədiyi və ya oxuduğu dialoq və monoloqun məzmununu öz bilik dairəsində ifadə etməklə;
- 3) dilöyrənən məişətdə, gündəlik həyatda rast gəldiyi hər bir hadisəni başa düşüləcək tərzdə öz sözlərilə şərh etməklə;
- 4) dilöyrənən öyrəndiyi dil səslərini düzgün tələffüz etməyi, cümlənin ritmi, səs tonu və səslənməsi, vurğu kimi danışıq üçün vacib olan elementləri yerli-yerində işlətməklə;
- 5) dilöyrənən bəhs etdiyi məlumatın əsas mahiyyətini qısa şəkildə ifadə etməyi, öyrəndiyini necə deməyi, sadə sual - cavabdan şəxsi mülahizələrini ifadə etməyə keçməyi, eyni bir fikri müxtəlif formalarda ifadə etməyi bacarmaqla;
- 6) dilöyrənən eşitdiyi, seçdiyi və sevdiyi hər hansı bir mahnını öyrənməyə cəhd etməklə və s.

Xarici dillərin tədrisində tələbələrin danışıq fəaliyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də interaktiv fəaliyyətin təşkilidir. Bu, tələbələrin öz aralarında bir-birilə dialoji formada danışıq aktının fəallaşmasına yönəldilən əsas didaktik üsullarından biri və ya bütövlükdə xarici dillərin tədrisi fəaliyyətinin vacib sosial tələbidir.

Tələbələr auditoriyadankənar vaxtlarda da tədris prosesində qazandıqları bilik və bacarıqlardan, dil vərdişlərindən real kommunikativ məqsədlər üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Məsələn, tələbə dilini öyrəndiyi ölkəyə qiyabi səyahət zamanı; öz ailəsində xarici qonaqları qəbul edərkən; xarici ölkələrin (əsasən dilini öyrəndiyi ölkənin) vətəndaşları ilə məktublaşarkən; dil gecələri və müsabiqələrdə iştirak edərkən; şəhərdə turistlərlə rastlaşarkən və s. bu kimi məqamlarda xarici dil dərslərində qazandıqları biliklər onlara yardım edir.

Xarici dilin öyrənilməsində dialoji və monoloji nitq formalarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün dilöyrənənlər ünsiyyətə qoşulmaq, fikri təsdiq ya inkar

etmək və ya fikri tamamlamaq üçün leksik ehtiyata malik olmalıdır. Tələbələrdə dil bacarıqlarının, o cümlədən şifahi nitqin möhkəmləndirilməsində oyunlar da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Oyunlar tələbələrin təfəkkürünü inkişaf etdirir, düşündürür və düzgün nəticə çıxarmağa istiqamətləndirir. Dil hazırlığı zəif olan tələbələr də keçirilən oyunlar vasitəsilə müəyyən biliklər qazanırlar.

Xarici dil dərslərində rollu oyunlar tələbələrin potensial imkanlarını aktivləşdirməyə imkan verir. Rollu oyunlar tədris prosesində real gerçəkliyə yaxın ünsiyyət şəraiti yaradır.

Oyunda tələbələr praktiki olaraq dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi mümkünlüyünü görürlər. Rollu oyunlar tələbələrdə kommunikativ bacarıqlar və vərdişlərin inkişafına xidmət edir. Pedaqoji təcrübə tədris prosesində oyunların tətbiqi leksik vahidlərin mənimsənilməsində səmərəliliyini əks etdirir, çünki oyun prosesində tələbələr xarici dildə olan sözləri yaxşı mənimsəyir və yadda saxlayırlar.

Xarici dillərin tədrisində şəkillər üzrə aparılan iş ünsiyyətin ən münasib formalarındandır. Dinamik şəkillər adətən bir-birilə əlaqəli olduğundan tələbələrdən hərəkətlərinin inkişafında, onların cavablarının da ardıcılığını tələb edir. Bu da, öz növbəsində, tələbələrin nitqin ardıcılığına və əlaqəliliyinə səbəb olur. Bundan başqa, tələbələrin nitqinin məzmunu da dolğun və maraqlı alınır.

Tədris prosesində nümayiş etdirilən şəkillər tələbələrin fəallığını xeyli artırır, onların rabitəli nitqi inkişaf etmələrinə zəmin yaradır. Xarici dillərin tədrisində tələbələr üçün münasib sosio-psixoloji atmosferin yaradılması vacib şərtidir. Tələbələr anlamalıdır ki, onlar danışıq prosesində yol verdikləri səhvə görə iradlarla qarşılaşmayacaqlar. Tədris prosesində tələbələr tədricən sərbəst düşünüb danışmağa yiyələnirlər.

Xarici dillərin tədrisinin məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Müəllimlər tələbələrdə ömürboyu öyrənmək vərdişi aşılamalıdırlar. Tələbələrə vətənpərvərlik hissələrinin aşılınması, onların dünyagörüşünün genişləndirilməsi, lingvistik bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə dili öyrənilən ölkələrin

sivilizasiyası və mədəniyyəti haqqında son dərəcə maraqlı, aktual, müasir mövzulara müraciət etmək lazımdır.

M.P.Brinin qeyd etdiyinə görə, *“xarici dillərin tədrisində təkli olunan mətnlər autentik olmalı, tələbələrdə dildən kommunikasiya vasitəsi kimi sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə təkan verməlidir”* (58, s. 137).

Təklif olunan mətnlər müvafiq prinsiplərə uyğun şəkildə seçilməlidir. D.Girardın fikrinə görə, *“tədris prosesində nümunə kimi istifadə olunan mətn materiallarının seçimini şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:*

- 1) onların tələbələri üçün maraqlı olmalı;
- 2) tələbələrin ehtiyac və tələbatlarına uyğun olmalı;
- 3) tələbələrin yaş, intellektual, bilik səviyyələrinə uyğun olmalı;
- 4) mətnlər tələbələrdə motivasiyanın yaradılmasını təmin etməli, onları ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnməyə həvəsləndirməlidir” (61, s. 97).

Bundan başqa, xarici dil dərslərində istifadə olunan mətnlər tələbələrin linqvistik potensialını zənginləşdirmək imkanları baxımından əhəmiyyət kəsb etməli, üslubi cəhətdən müxtəlif xarakterli, rəngarəng olmalıdır.

Xarici dillərin tədrisinin özəlliyi yerinə yetirilən çalışmaların ardıcılığından ibarətdir. Məsələ ondadır ki, linqvistik vərdişlərin formalaşması və bacarıqların inkişafı müəyyən mərhələ və dövrlərin olmasındadır.

Xarici dilin tədrisinin müvəffəqiyyətli olması isə tapşırıqların bu mərhələ və dövrlərə uyğun gəlməsindən birbaşa asılıdır. Xarici dillərin müasir tədris metodologiyası aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1) kommunikativ yönümlü prinsip (tələbələrdə xarici dildə ünsiyyətə motivləşdirilmiş ehtiyacın yaradılması. Dil materialı üzərində işlər kommunikativ xarakter daşıyır. Şifahi nitqin əsasında ünsiyyət, ünsiyyətə ehtiyac, ünsiyyət imkanları, ünsiyyət praktikası dayanır);

2) tipik kommunikativ situasiyaların modelləşdirilməsi prinsipi (ünsiyyət və nitq sıx bağlıdır. Dil situasiyalarda reallaşır və onlardan ayrılmazdır. Dil müəyyən si-

tuasiyalarda lazımdır və buna görə də təlimin ilkin məqamı situasiya olmalıdır. Metodikada real situasiyaların anoloq kimi tipik kommunikativ situasiyalar çıxış edir);

3) kommunikativ fəaliyyət prinsipi (xarici dili mücərrəd kod kimi deyil, spesifik psixofizioloji fəaliyyət kimi tədrisindən çıxış edir);

4) intensiv praktika prinsipi (nitq fəaliyyətinin psixofizioloji bazası kimi vərdişlər, və yaxud avtomatlaşdırılmış bacarıqlar xidmət edir);

5) nitq (dil) bacarıqlarının mərhələli prinsipi (bu prinsipə görə, dil materialına yiyələnmə və onlar üzərindəki əməliyyatlar mərhələli xarakter daşıyır. Tədrisin hər bir mərhələsində yalnız bir məsələnin, nitq bacarıqlarının bir tərəfinin inkişafı nəzərdə tutulur. Nəzərdən keçirilən bu prinsip çalışmaların tiplərinin bölünməsinin fərqləndirilməsinə - məşq və kommunikativ tiplərinin əsasını təşkil edir;

6) adekvatlıq prinsipi (çalışmaların adekvatlığı altında özündə formalaşdırılan hərəkəti və ya onun elementləri əks etdirən çalışmalar başa düşülür. Məsələn, dialoji nitqin təlimində sual-cavab çalışmalarını tətbiq edərək real ünsiyyətin müvafiq formalarını modelləşdiririk).

Nəzərdən keçirilən prinsiplər didaktikanın, dilçiliyin, psixologiyanın və kommunikasiyanın metodiki şərhidir. Məlum anlamda bu prinsiplər funksional-kommunikativ yanaşmanın mahiyyətini təmsil edir.

Kommunikativ-koqnitiv yanaşma xarici dil dərslərində kommunikativ yanaşmanın əsas prinsiplərinin reallaşdırılmasını tələb edir: kommunikativlik, situativlik, funksionallıq, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi, mədəniyyətlərin dialoqu və tələbələrin əqli fəaliyyətinin nəzərə alınması və s.

Ali təhsil müəssisəsində ümumhumanitar və ixtisas yönümlü fənlər arasında əlaqələrin formalaşdırılmasının əsasını təşkil edən xarici dil dərslərini çoxpredmetli fənlər silsiləsinə aid etmək olar. Xarici dilin digər fənlərlə inteqrasiya etmək qabiliyyəti dilin təbiətindən, onun informasiya ötürmək xüsusiyyətindən, kommunikasiya vasitəsi kimi xidmət etməsindən irəli gəlir.

Gələcək xarici dil mütəxəssisi yazılı və şifahi mətnləri eyni dərəcədə yaxşı qavramağı, xarici dildəki mətnlərdən zəruri informasiyanı çıxarmağa qabil, bu və ya digər məsələyə müxtəlif baxışları müqayisə etmək və tənqidi qiymətləndirməyi ba-

carmalıdır. Bəzi hallarda nitq fəaliyyəti növlərinin təlimində onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nəzərə alınmır.

Bir sıra dərslərdə produktiv və reseptiv vərdişlərin inkişafına dair çalışmalar ayrı-ayrılıqda aparılır və nitq fəaliyyətinin üç və ya daha artıq növünün, məsələn, oxu, eşitmə, yazı və s. formalaşmasına dair çalışmalara isə çox nadir hallarda rast gəlinir.

Nitqyönümlülük xarici dil təliminin kompleks və mərkəzləşmiş formada qurulmasını tələb edir. Bunlardan birincisi, yəni tədris prosesinin kompleksliliyi ondan ibarətdir ki, nitqin formalaşdırılması üçün müxtəlif materiallarla və müxtəlif vərdiş və bacarıqlar üçün iş qarşılıqlı asılılıq münasibətində olan və bir-birini tamamlayan informasiya mənbələri (auditiv, vizual, audio-vizual və s.) ilə aparılır.

Xarici dilin kompleks xarakteri həm də onunla şərtlənir ki, ayrı-ayrı nitq bacarıqları müəyyən qaydada qarşılıqlı əlaqədədirlər, bir-birini aktuallaşdırır, məsələn, şifahi nitq üzərində çalışma oxunu, zəngin oxu isə yazı vərdişlərini təkmilləşdirir.

Xarici dilin tədrisində mərkəzləşmə isə ilk olaraq tədris olunan predmetlərin tədriciliyini, ikincisi, həmin tədris prosesinin spesifikliyindən irəli gələn nitq materiallarının mənimsənilən vahidlərinin təkrarlanmasından ibarətdir.

Xarici dilin tədrisində əsas məqsəd tələbələrdə şəxslərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiya şəraitində ondan ünsiyyət vasitəsi, ictimai və peşə fəaliyyətində şəxsiyyətin sosiomədəni inkişaf vasitəsi və ana və xarici dillərdə dialoq vasitəsi ilə dəyərlərin formalaşması vasitəsi kimi istifadə etməyə yiyələndirməkdir. Xarici dilin öyrədilməsində bu məqsədə çatmaq üçün praktik, təhsil, tərbiyəvi və inkişafetdirici vəzifələr reallaşdırılmalıdır.

Tələbələrin özlərinin nitq fəaliyyətini onun reseptiv və produktiv növlərində (oxu, eşidib-anlama, danışmaq, yazı və dil vasitəçiliyi) təşkil etmək qabiliyyəti kimi kommunikativ səriştələrin (kompetensiyaların) (dil, nitq, diskursiv, sosiomədəni və peşə) formalaşdırılmasını tələb edən dildən praktik istifadə xarici dil təliminin əsas məqsədidir.

Madam ki, müasir xarici dil dərsinin metodik məzmunu kommunikativlikdir, onda xarici dil təlimləri təbii kommunikasiya, yəni ünsiyyət prosesinə uyğun şəkildə təşkil edilməlidir. Produktiv metodların köməyi ilə ingilis dilinin təlimi dil, nitq və sosiomədəni kompetensiyaların formalaşmasına xidmət edir ki, bu da onlara mədəniyyətlərin dialoqunda fəal iştirak etməyə zəmin yaradır.

Tələbələrdə şifahi nitqin produktiv bacarıqlarının formalaşdırılması xarici dili təliminin əsas vəzifəsidir. Bacarıq və vərdişlərin formalaşması problemi, habelə bu anlayışlar arasında qarşılıqlı əlaqə xarici dillərin öyrənilməsində bu günə qədər öz aktuallığını qorumaqdadır.

Sovet metodika məktəbində vərdiş və bacarıqların fərqləndirilməsi xarakterik olduğu halda, xarici metodika məktəbində bu terminlər fərqləndirilmirdi və adətən “skill” sözü ilə adlandırılırdı. Sovet dilçiliyində xarici dillərin öyrənilməsi metodikasında vərdiş reseptiv və produktiv fəaliyyət prosesində fonetik, leksik və qrammatik materiallardan istifadədə avtomatlaşdırılmış hərəkət kimi nəzərdən keçirilir (40; 48; 12).

Xarici dillərin öyrədilməsində tədqiqatçılar əsas diqqəti nitq səriştəsinə yiyələnməyə yönəldiklərindən nitqin leksik qrammatik tərəfinə lazımi səviyyədə nəzər yetirmirlər, başqa sözlə, hesab edilir ki, az lüğət ehtiyatına rəğmən tələbələr kommunikativ vəzifələri səmərəli şəkildə həll edə bilirlər. Lakin unutmayaq lazımdır ki, leksik ehtiyatın kasadlığı və səthi qrammatik biliklər oxu və eşidib-anlama kimi tədris vərdişlərinə yiyələnmədə əsas maneələrdən biridir.

Müasir təhsil sistemində xarici dillərin təlimində tədris prosesi şərtlərinin təbii kommunikasiya şərtlərinə yaxınlaşdırmaq cəhdi mövcuddur. Real, təbii kommunikasiyada nitq fəaliyyətinin bütün növləri – oxu, yazı, eşitmə (audisiya), danışma qarşılıqlı əlaqədədirlər, buna görə də ali təhsil müəssisələrində xarici dillərin tədrisində nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin paralel aparılmasını zəruri hesab olunur, çünki xarici dillərin tədrisində nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin təliminin eynizamanlılığı bir növün inkişafı digərinin inkişafına xidmət edir, ona yiyələnməni xeyli yüngülləşdirir.

Nitqin şifahi və yazılı olmaqla iki növü fərqləndirilir və onlardan hər ikisi reseptiv və ekspressiv tərəflərə malikdir.

Şifahi və yazılı nitq, habelə onların hər iki tərəfi sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər, ünsiyyət prosesində danışan və dinləyən (habelə oxuyan və yazan) tez-tez yerlərini dəyişirlər. Buna görə də onların təlimi qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı münasibətdə götürülməlidir. Bu növlərdən birinin geri qalması digər növlərin də inkişafını ciddi şəkildə ləngidir.

Xarici dillərin tədrisində nəzəriyyə və praktikanı birləşdirmək və sonuncuya üstünlük vermək lazımdır. Biliklər dilə sürətlə və möhkəm yiyələnmək üçün əsaslı vasitə olmalıdır. Nitqin psixologiyasına rəğmən nitq fəaliyyətinin reseptiv və reproduktiv növlərini fərqləndirmək zəruridir.

Reproduktiv növlərə danışmaq və yazmaq, reseptiv bacarıqlara isə oxu və eşidib-anlama aid edilir. Nitq fəaliyyətinin reseptiv növlərinin əsasında şifahi və ya yazılı nitqin yaratdığı informasiyanın qəbulu dayanır. Nitq fəaliyyətinin hər bir növünə fərqləndirici xüsusiyyətlər xasdır və onların hər birinə vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması üsulları uyğun olmalıdır.

İ.L.Bim təlimin fəaliyyət xarakterinin vacibliyinə işarə edərək yazır ki, “*dil vasitələrinin mənimsənilməsi üzrə iş nitq hərəkətlərinə yiyələnməyə keçməlidir*” (16, s. 19).

A.N.Şukina, İ.A.Zimnya və İ.L.Bim hesab edirlər ki, xarici dilin mənimsənilməsi kommunikativ və fəaliyyət xarakteri daşıyır. Bundan başqa, nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin inteqrasiya olunduqları və tələbələrin kommunikativ-nitq fəaliyyətinin mədəniyyətlərarası ünsiyyətin real ünsiyyətə yaxınlaşdığı kommunikativ mühitin vacibliyini inkar etmək mümkün deyildir (53; 30; 16).

Xarici dillərin müasir tədrisi metodikasında vərdişlər dil və nitq olmaqla iki yerə bölünür. Dil vərdişləri nitq kommunikasiyası şəraitindən kənar qaydalar üzrə ayrı-ayrı forma və strukturların yaradılmasının əməliyyat vərdişlərindən ibarətdir.

Hesab edirik ki, dil vərdişləri reseptiv leksikanın inkişaf prosesində formalaşır. Nitq vərdişləri kommunikativ bacarıqların komponentləridir və dil materialı ilə avtomatlaşmış nitq aspektləri əməliyyatlarını (qrammatik, leksik) təmsil edirlər.

Tələbələrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yönündə aparılan işi üç mərhələyə bölmək olar: reseptiv, reproduktiv, produktiv (yaradıcı) mərhələ.

Birinci, yəni reseptiv mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıq və çalışmalar oxu və eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulmuş autentik mətnlərin şagirdlərə təqdim edilməsini nəzərdə tutur.

Bu mərhələdə öyrənənlər dil daşıyıcılarının danışıq mətnlərini necə qurduqları ilə tanış olur və onları müəyyən dərəcədə təqlid etməyə, nitqlərini dildaşıyıcılarının nitqlərinə bənzətməyə çalışırlar.

Reproduktiv mərhələdə onlara təqdim edilmiş autentik mətnlərdən baza kimi istifadə edərək, mətndə olan leksik vahidlərdən və qrammatik strukturlardan istifadə edərək, eləcə də baza mətninin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətnin məzmunu söylənilir, mətnə dair özlərinin fikir və ideyalarını bildirirlər.

Yaradıcı mərhələdə şagirdlər baza mətnindən bir qədər uzaqlaşaraq, özlərinin danışıq mətnlərini yaradır.

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün burada ardıcılıq prinsipinə riayət edilməli, müxtəlif fəaliyyətlərin bir növündən başqalarına mərhələli, ardıcıl şəkildə keçidi təmin edilməlidir.

Xarici dil müəlliminin vəzifəsi tədris prosesində tələbələrin lüğət tərkibinin maksimum formalaşması və genişləndirməkdən ibarətdir. Burada əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, tələbələr xarici dil dərslərində mənimsədikləri leksik ehtiyatdan nitq situasiyalarına uyğun olaraq bu və ya digər formada avtomatlaşdırılmış şəkildə işlədə bilmələrindədir.

Uzunmüddətli yaddaşdan sözlərin götürülməsi ilə bağlı bir sıra əməliyyat və hərəkətləri avtomatik yerinə yetirmək qabiliyyəti leksik vərdiş adlandırılır. Nitqin leksik tərəfinin öyrədilməsinin əsas məqsədi produktiv (danışıq və yazı bacarıqlarının inkişafını şərtləndirən) və reseptiv (oxu və eşidib-anlama bacarıqları) leksik vərdişlərin formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Tərkibində reseptiv və produktiv vərdişlərin fərqləndirildiyi leksik vərdişlərin formalaşması mürəkkəb hadisədir. V.S.Bronskayanın qeyd etdiyi kimi, *“müxtəlif qavrama kanallarından istifadə etməklə leksik vahidlərin tanınmasına imkan verən*

reseptiv vərdişlər eşidib –anlama və oxu zamanı təzahür edir. Produktiv leksik vərdişlər isə şifahi və yazılı nitqdə kontekst və sözdüzəltmə qaydalarına uyğun olaraq dil hadisələrini düzgün seçməyə imkan yaradır” (76, s. 59).

Tədris prosesində öyrənilən istənilən dil materialının (mətnin) tərkibində olan semantik informasiya bəhs olunan problemin inkişaf etdirilməsi üçün stimül kimi çıxış edə bilər. Bundan başqa, dil materialında (mətnə) olan linqvistik xarakterli məlumatlar ünsiyyətin adekvat dil vasitələri ilə və konkret nitq modellərindən istifadə etməklə həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Qeyd edək ki, dilöyrənənlərin (tələbələrin) yaşadıkları mühitdə rast gəldikləri və onların nitq davranışlarının nümunələri kimi qəbul edilə bilən kommunikativ situasiyalar əsasında təsvir edilən konsituasiyaya auditoriya şəraitində analoji nitq vərdişlərinin yaradılması üçün model hesab edilə bilər. Xarici dillərin tədrisi prosesində həmin situasiyaların yaradılması mənimsənilməli olan dil materialları və nitq modellərinin ünsiyyət prosesində istifadə edilməsi məqsədi daşıyır.

M.Makkartinin fikrincə, *“xarici dil dərslərində oxu zamanı qazanılmış məlumat (informasiya) müzakirə obyektinə çevrilərək, müəyyən fikirlərin və yanaşmaların yaradılmasına səbəb ola bilər. Bu eyni zamanda tələbələrdə şifahi nitqin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etməyə qadirdir”*(66, s. 65).

Dialoji və monoloji nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi xarici dili öyrənməyin əsas tərkib komponentləridir. Bu nitq növlərinin hər birinin özünün psixoloji və linqvistik cəhətləri mövcuddur. Xarici dil dərslərində şifahi nitqin formalaşdırılmaq və inkişaf etdirmək məqsədi ilə real ünsiyyət situasiyalarını (buraya analogiyalar üzrə dialoqların təşkili və keçirilməsi, rollar və ya işgüzar oyun) imitasiya etməklə nail olmaq olar.

Metodiki vəsaitlərdə haqlı olaraq tələbələrin şifahi nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılması yollarını müəyyən edilərkən, üstünlüyün real ünsiyyət situasiyaları modellərinin tələbinə cavab verən kommunikativ situasiyalara verilməsinin vacibliyi qeyd edilir.

Göründüyü kimi, kommunikativ situasiya tələbələrinin verbal fəallığını stimullaşdıran bir vasitə hesab edilir. Tədris prosesində təbii ünsiyyət situasiyalarına

uyğunlaşdırılmış kommunikativ situasiyalar həm də hər hansı xarici dilin öyrədilməsində tədris edilən dildə dilöyrənənlərin şifahi nitqə yiyələnməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını təmin edən əsas vasitələrdəndir. Bu məqama diqqət yetirən tədqiqatçıların fikrincə, xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir və bu proses üç əsas mərhələdən ibarət olmalıdır:

1) reproduktiv mərhələ. Bu mərhələdə situasiyaların yaradılması nəzərdə tutulur. Müəllim burada istiqamətləndirici funksiyanı həyata keçirir.

Dialoji nitqin təlimində reproduktiv və reproduktiv-produktiv çalışmalar keyfiyyətində aşağıdakı çalışmalar təklif edilə bilər: dialoq-nümunələr. dialoqda replikalardan qoyuluşu, verilmiş replikalardan (açar sözlərdən) dialoqların qurulması, sual-cavablardan ibarət replikalar, dialoqların səhnələşdirilməsi, dialoqların tamamlanması və s.

Reproduktiv və reproduktiv-produktiv səviyyələrdə monoloji nitqin inkişafı tələbələrin nümunələrə istinad edərək nitq prosesində monoloji söyləmələrin qurulması vasitəsilə yerinə yetirilir: əsas sözlər, plan, məntiqi sxem, cümlələr, assosiaqramlar və s.

Bu zaman əksər reproduktiv çalışmaların əksərini əvvəlcə yazılı (əsasən tədrisin ilk mərhələsində), daha sonra şifahi formada yerinə yetirilməsini təklif etmək olar. Bu çalışmalara həm də yaradıcı, qeyri-formal xarakter vermək olar. Məsələn, tələbələrin təklif edilmiş situasiyalar üzrə dialoqlar qurması. Tələbələr dialoqun ardıcılığını və məntiqi inkişafını deyil, həm də replikalardan düzgün variantlarını seçməlidirlər.

Reproduktiv xarakterli çalışma:

1. Write what you like to do (not like) / (your partner must not see what you write.) Surprise your partner.

a) I ... gladly. b) I ... don't like it.

I like. I don't like.

I like. I don't like.

2) Now make an alphabetical list with the words of: a) and b) Give this list to your partner. Your partner will give you his / her list / ask!

I imagine ... Yes, ...

I suspect ... Is that true?

I'm convinced ... I'm sorry...

If what you imagine is true, you can continue to ask. If it is wrong, ask your partner.

2) reproduktiv-produktiv. Yaradıcı elementlərdən təşkil olunan bu mərhələdə oxu və yaxud dinləmə üçün təqdim edilən dil materiallarında (mətnə) olan linqvistik materiallar və nitq modellərindən istifadə etməklə kommunikativ situasiyaların yaradılması və tələbələr tərəfindən müvafiq çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur;

3) produktiv (yaradıcı) mərhələ. Bu mərhələdə tələbələrdə əsas etibarlı ilə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Burada sözlü (verbal) kontekst əsasında kommunikativ situasiyaların yaradılması və mövzu çərçivəsində tələbələr tərəfindən müvafiq yaradıcı xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsi mühüm sayılır.

Produktiv mərhələdə xarici dilin öyrədilməsində dil materialının (mətnin) çərçivəsindən çıxmaq şərti ilə problemlə situasiyaların yaradılması da məqsədəuyğun hesab edilir. Tələbələrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində aşağıdakı fəaliyyət növləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

Produktiv şifahi fəaliyyət növləri: yazılı mətni oxumaq; yazılı mətni oxuduqdan sonra, burada qaldırılan problem və mövzu ətrafında danışmaq; rollu oyun iştirakçısı qismində çıxış etmək; mətn yaratmaq; mahnı oxumaq.

Produktiv yazılı fəaliyyət növləri: müxtəlif forma və anketləri doldurmaq; hesabat yazmaq; qeydlər aparmaq; yaradıcı xarakterli mətnlər yazmaq; rəsmi və qeyri-rəsmi məktub yazmaq.

Produktiv, yaradıcı fəaliyyət növlərinə aid olan strategiyalar siyahısına aşağıdakıları da daxil etmək olar: təkrarlama; iştirakçıların kim olduqlarının, onların yaş və intellektual xüsusiyyətlərinin, dil sahəsində olan bilik və bacarıq səviyyəsinin nəzərə alınması tapşırıqların şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırılması; əvəz etmə strategiyalar (sadələşdirilmiş dil və nitq strukturlarından istifadə edilməsi); mənimsənilmiş bilik və bacarıqlardan istifadə etmək;

Produktiv çalışmalara gəldikdə demək istərdik ki, onlar öz xarakterinə görə müəllim/dərslik tərəfindən ciddi idarə olunan olmurlar. Bu cür çalışmaların əsas məqsədi tələbələrdə nümunələrə istinad etmədən, verbal istinadlar olmadan rəbitəli sözləmlər qurmağı formalaşdırmaqdır.

Bu halda söhbət müzakirə olunan problemin tələbənin şəxsi təcrübəsinə, həyat biliklərinə daşınmasından gedir. Lakin belə təxmin etmək lazım deyildir ki, reproduktiv xarakterli çalışmalarını yerinə yetirərkən bütün diqqət istisnasız olaraq sözləmin dil formasının mənimsənilməsinə, produktiv çalışmalarda isə onların məzmununa yönəlmişdir.

Reproduktiv çalışmaların əsas məqsədinin monoloji və dialoji sözləmlərin dil və struktur münasibətlərdə düzgün qurulması olmasına baxmayaraq, onların yerinə yetirilməsində tələbələr həm də yaradılan mətnin məzmun tərəfinə diqqət yetirilməlidilər.

Produktiv xarakterli çalışma:

Work in 2 (4) groups:

Context:

a) Each group has a project. They want to go on a trip together / buy a holiday home / share an apartment.

b) One person is still missing in your group. You are looking for someone who suits you well. You are constructing a test for an interview.

c) Everyone interviews a «candidate».

d) You compare the results and choose a candidate for your project.

Produktiv xarakterli çalışmanı yerinə yetirən tələbələr qruplarda bu və ya digər proyektı seçir, suallardan ibarət sorğu vərəqi tərtib edir və onun reallaşmasında kollektiv şəkildə iştirak edirlər.

Beləliklə, bu gün xarici dil dərslərində (istər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil müəssisələrində) ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin formalaşması və inkişafıdır.

Bu faktın özü isə, öz növbəsində, ingilis dilinin təbii ünsiyyət vasitəsi olan situasiyalarda tələbələrin verbal və qeyri-verbal ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf

etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman həm dil sisteminin, həm də həmin dil sisteminin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda tətbiq edilməsi normalarının tələbələr tərəfindən düşünülmüş şəkildə mənimsənilməsi vacib şərtlərdəndir. Bundan başqa, xarici dil dərslərində əsas fəaliyyət növləri olan eşidib-anlama, danışma, yazı və oxunun öyrədilməsi üsullarına da ciddi diqqət yetirilməlidir.

Eyni zamanda xarici dilin tədrisində dilin səviyyələrinin – fonetik, morfoloji, leksik və qrammatikanın öyrədilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Göründüyü kimi, istənilən xarici dilin, o cümlədən, ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd tələbələrə ingilis dilində kommunikativ səriştənin aşılmasıdır. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, dil mütəxəssisi, ilk növbədə, xarici dilləri tədris edən müəllimin özü də kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır, çünki kommunikativ cəhətdən səriştəli olmayan müəllim heç bir vaxt tələbələrdə şifahi nitqin formalaşdırılmasını təmin etməyə qabil deyildir.

Buna görə də ali məktəblərdə (xüsusən humanitar yönümlü) təhsil alan və gələcəkdə xarici dil müəllimi olmaq arzusunda olan tələbələrin şifahi nitqin aşılmasına xüsusi diqqət yetirməsi olduqca vacibdir.

Dil universitetlərində təhsil alan tələbələr dildən ünsiyyət və informasiya mübadiləsi məqsədilə yetərinə istifadə edə bilmirlərsə, onda qazanılmış nəzəri biliklər öz mənasını itirmiş olurlar. Ali məktəblərdə xarici dili tədris edən müəllimlərin, xüsusi ilə də qloballaşan dünyada global ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dili müəllimlərinin tədris edilən dildə verbal və qeyri-verbal davranışı tələbələr üçün nümunə olmalıdır.

Ancaq onu da qeyd etmək istərdik ki, bəzən hər hansı xarici dilin öyrənilməsinə həmin dilin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrinin mənimsənilməsi kimi başa düşürlər, halbuki xarici dil dərslərinin əsas məqsədi, irəlidə qeyd edildiyi kimi, tələbələrdə öyrənilən dildə müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasından ibarətdir. Xarici dil dərslərində tələbələrdə ünsiyyət vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə tövsiyə edilən fəaliyyət növlərindən biri kommunikativ situasiya yaratmaqdan ibarətdir.

Xarici dil dərslərində kommunikativ situasiyanın tərəfdarları tədris məqsədilə verbal ünsiyyətin əsası kimi nitq situasiyasını təklif edirlər. E.İ.Passovun təbirincə

desək, *“nitq situasiyası, bir tərəfdən, tələbələrdə nitq reaksiyası yaranmasına, digər tərəfdən, tələbələrin nitq aktlarının formalaşmasına xidmət edən minimal kommunikativ vahiddir”* (40, s. 110).

Tədris prosesinin mərhələsindən, şərtlərindən və vəzifələrindən asılı olmayaraq nitq situasiyasının rolu danılmazdır. Bunu nəzərdə tutan Q.V. Boykova qeyd edir ki, *“biz situasiyalardan istifadə etmədən tələbələr dil qaydalarını öyrədə bilərik, lakin belə olan halda bu qaydalar tələbələrin kommunikativ ehtiyaclarından uzaqlaşmış olacaqdır. Tədris materialının situativ təşkili tələbələri kommunikativ fəallığın təzahürünə sövq edir, müstəqil nitq fəaliyyətini stimullaşdırır”* (18, s. 83).

Məhz nitq situasiyası tələbələrin nitq-təfəkkür fəaliyyətini aktivləşdirir. Situativ təlim tədrisin bütün komponentlərinin – tədris materialının təşkili və məzmununu, dərsin qurulmasını, müəllimi müəyyən hazırlığı və s. kommunikativliyini tələb edir. Xarici dil dərslərində tələbələr aşağıdakı şəkildə tərtib edilmiş kartların təqdim edilməsi tövsiyə edilə bilər:

Kart №1. “At a party”.

You have seen the person before. But you don't remember his/her name. Try to find out the name politely.

Kart №2. At a party.

You have seen the person before. You remember his/her name. Greet him/her and ask how he/she is.

Kart №3.

In pairs, discuss the pros and cons of living and breathing in the public eye. Act out your own situation. Try to use some very common natural phrases.

Kart №4.

Divide into groups and use motions below to have a debate:

What would scare you the most, or make you the most nervous? Why? Try to reach an agreement on which is the scariest.

Put your arguments for and against.

- a) Speaking English to a native speaker;
- b) Speaking English in the classroom;

- c) Speaking English outside the classroom;
- d) Speaking English to a non-native speaker;
- e) Speaking English to a fluent user of the language.

Bu gün auditoriyada xarici dilin tədrisində irəli sürülən ən önəmli vəzifələrdən biri təlim prosesində interaktivliyin təmin edilməsidir. İnteraktivlik isə yalnız tələbə-müəllim, tələbə-tələbə arasında münasibətlər deyil, həm də dil aspektləri və nitq vərdişlərinin əlaqəli şəkildə mənimsənilməsi deməkdir.

Qloballaşma dünyanın tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması probleminin ciddiliyini və strateji əhəmiyyətini dərk edərək, ali təhsil məktəblərində tələbələrə tədris edilən xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində şifahi nitqin mövcud normalarına uyğun aşılması dövrün tələblərindəndir.

Hesab edirik ki, tələbələrin ana dilində malik olduqları nitq modelləri və danışq dili xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə dərinlən təhlil edilməli və tədris edilən xarici dildə şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı tələbələr üçün potensial problem olan danışq dili normalarının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dillərarası və mədəniyyətlərarsı ziddiyyətləri müəyyən etməklə tələbələrin ana dilinin xarici dilin mənimsənməsinə olan mənfi təsirinin qarşısını almaq mümkündür.

Qloballaşan dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan insanlar ingilis dilindən əsas ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər. İngilis dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insanların əksəriyyəti onun həqiqi daşıyıcıları deyil. Bu da qlobal ünsiyyət vasitəsi rolunda olan ingilis dilində şifahi nitqə yiyələnmənin vacibliyini sübut edir.

2.2.Xarici dil dərslərində tapşırıqlardan istifadənin linqvodidaktik əsasları

Kommunikativyönlü təlimin məqsədi müvafiq çalışmalardan istifadə edərək tələbələrdə kommunikativ kompetensiyaları formalaşdırmaqdan ibarətdir. Kommunikativ kompetensiyalar şəxsin kommunikativ fəaliyyətini təmin edən linqvistik və ekstralingvistik biliklər, bacarıq və vərdişlərin məcmusudur.

Xarici dillərin tədrisinin məzmunu metodikanın kardinal problemlərinə bərabərdir, çünki o, “Dilöyrənə nəyi öyrətmək?” sualına cavab verməlidir. Xarici dillərin tədrisini müasir tələblərə adekvat şəkildə qurmaq üçün son nəticədə cəmiyyətin xarici dillərə münasibətdə sosial sifarişini həyata keçirməyə imkan verən metodik amillər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Xarici dillərin metodoloji konsepsiyası və praktikasi metodika elminin özünün əsas kateqoriyalarını necə müəyyənləşdirməsi və şərh etməsindən asılıdır. Buna görə də dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də təhsil sisteminin müasirləşdirilməsini prioritet istiqamətlərdən birinə çevirir. A.A.Mirolıyubovun fikrincə, *“xarici dilləri öyrənilməsinin əsas məqsədi kimi xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşması, yəni öyrənilən dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girmək üçün real hazırlıq və bacarıqların nümayiş etdirilməsindən ibarətdir”* (38, s. 40).

Xarici dilə tədris predmeti kimi mürəkkəb struktur xasdır və onun tərkibində müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında dil vahidlərini təmsil edən işarələr sistemi olan dili ayırd etmək olar.

Bununla bağlı olaraq danışmaq fəaliyyətinin aşağıdakı növlərini - şifahi nitq, (eşitmə və danışma), yazı, oxu və dilin fonetika, leksika və qrammatika kimi sahələrini fərqləndirirlər. Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi metodikası didaktika, yəni təlim nəzəriyyəsi sıx bağlıdır.

L.İ.Bobilevanın qeyd etdiyi kimi, *“təlim prinsipləri təhsil və tərbiyənin məqsədlərinə uyğun olaraq təlim qanunlarının istifadə üsullarını səciyyələndirən didaktika kateqoriyalarıdır”*(17, s. 20). Bu prinsiplər tədris prosesinin xarakterini müəyyən edən, seçilmiş istiqamət və ona uyğun olan yanaşmaların əsasında formalaşdırılan əsas müddəalardır. Qərb metodistləri Larsen-Friman və S.L.Mak-

keyin fikrincə, “xarici dilin tədrisində linqvistik, didaktik və psixoloji faktorlar əhəmiyyətlidir” (63; 66).

Linqvodidaktika metodiki elmlərin təhsilin, təlimin məzmun komponentlərini dilin və ünsiyyətin təbiəti ilə sıx vəhdətini əsaslandıraraq sahəsidir, çünki xarici dil təliminin məzmununu linqvistikaya müraciət etmədən müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Linqvodidaktikanın metodika ilə əlaqəsi nəzəriyyə və praktika arasındakı münasibət deyildir. Linqvodidaktika insanın xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarının və onların formalaşma üsullarının fəaliyyət mexanizminin ümumi qanunauyğunluqlarını formalaşdırır. Müasir linqvodidaktika özünün mərkəzi kateqoriyası kimi insanın (dilöyrənən) digər mədəniyyətlərin təmsilçiləri ilə autentik ünsiyyət prosesində ünsiyyətə qoşulmaq qabiliyyəti kimi dəyərləndirilən ikinci dil kimliyi fikrini irəli sürür.

Bu bacarıqların məcmusu xarici dilə yiyələnmənin həm məqsədi, həm də nəticəsidir. Buna görə də bu, müasir metodikada xarici dillərin tədrisində prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

“Didaktika” - yunan dilindən tərcümədə «didaktikos» - «öyrədən» deməkdir. Didaktikanın təlimdə əsas vəzifəsi – nəyi və necə, nə vaxt, harada və nə üçün öyrətməyi tədqiq etməkdir. Onun əsas kateqoriyaları: tədris, öyrənmə, öyrətmə, təhsil, bilik, bacarıq, vərdiş, o cümlədən tədrisin məqsədi, məzmunu, təşkilatlanması, növü, metodları, vasitələri və nəticələridir.

Linqvodidaktika isə dillərin öyrənilməsi, mənimsənilməsi və yayılmasının ümumi nəzəriyyəsidir. İ.B.Vorojsovanın fikrincə, “*lingvodidaktika həm ana dilinin, həm də xarici dillərin öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Dil öyrənilməsinin bu sahəsi pedaqogika, metodika və psixologiya ilə sıx bağlıdır*” (23, s. 76).

Xarici dillərin öyrədilməsi və mənimsənməsi zamanı linqvodidaktika mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Linqvodidaktika dilin öyrənilməsinin ümumi qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, didaktik məqsədlərdən asılı olaraq müəyyən bir dilin öyrənilməsi zamanı zəruri olan metod və üsulları təyin edir, interferensiya hadisəsini

- xarici dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin ona təsirini və ya əksinə, ana dilinə xarici dilin təsirini öyrənir.

Xarici dilin tədrisində ümumdidaktik prinsiplərdən birincisi təlimin şəxsiyyət-yönümlülüyü prinsipdir. Bu prinsip xarici dilin tədrisinin fərdiləşdirilməsi prinsipi ilə bağlıdır. Şəxsiyyət-yönümlü prinsip tələbələrin cəmiyyətdə normal həyat fəaliyyəti üçün zəruri biliklərin, vərdiş və bacarıqları mənimsəməsinə, tələbələrin sərbəst və yaradıcı təfəkkür qabiliyyətinin stimullaşmasına, tələbələrin dünyagörüşünün formalaşmasına və s. xidmət etməlidir.

Müasir xarici dil dərslərinin təşkilinin ikinci ümumdidaktik prinsipi şüurluluq prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti mənimsədikləri dil materialı ilə əməliyyatları dərk etmələrindən ibarətdir. Başqa sözlə, dil materialına yiyələnmənin vərdiş və bacarıqları şüurlu əsasda formalaşır.

Üçüncü didaktik prinsip xarici dil təliminin yaradıcı proses kimi qurulmasından ibarətdir. Xarici dilə yiyələnmə nitq vərdişlərinə mexaniki yiyələnmə prosesi deyil, yaradıcı proses olmasıdır.

Xarici dillərin tədrisinin və öyrənilməsinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, təlimin məzmununun seçilməsi və təşkili, nəzəri cəhətdən mümkün tədris şəraitində istənilən dilin tədris metodu və vasitələrinin işlənilib hazırlanması xarici dil biliklərinin ötürülməsi prosesi ilə məşğul olan didaktika və metodikadan fərqli olaraq, linqvodik daktikanı əsasən dilə yiyələnmək, yəni insanın dilə malik olmaq qabiliyyəti, onun mexanizmləri, dərs şəraitində dilə yiyələnmənin daxili struktur-yaradıcı proseslər maraqlandırır.

Avropa metodistləri xarici dillərin öyrədilməsində linqvistik, psixoloji və didaktik amillərin vacibliyini qeyd edirlər, lakin “təlim prinsipi” anlayışı avropa metodikasında əsas kateqoriya hesab edilmir və hazırda nəşrlərdə nadir hallarda rast gəlinir və bunu əsas səbəbi, yəqin ki, tədris prosesində müəllimin dominatlıq etməsidir ki, bu da müasir metodistlər tərəfindən inkar edilir.

Bəzi müəlliflər təlim və tədrisdə prinsiplərin vacibliyini qeyd edirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

- koqnitiv prinsiplər (cognitive principles) (nitq vahidlərinin avtomatlaşdırılması, daxili motivasiyanın istifadə prinsipi, tələbənin şəxsi töhfəsi, fərdi bacarıqları prinsipi və s.);

- emosional-psixoloji prinsiplər (affective principles), bura dili öyrənilən ölkənin dili və mədəniyyətinə qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi;

- linqvistik prinsiplər (linguistic principles): ana dilinin xarici dilin yiyələnməsinə təsiri; öyrənilən dilə yiyələnmə prosesinin xüsusiyyətlərinin aralıq dil sistemi kimi nəzərə alınması; xarici dilin tədrisi prosesində kommunikativ kompetensiya prinsipi.

Q.V.Roqova məktəbinin nümayəndələri tədrisin üç komponentini – linqvistik, psixoloji və metodoloji komponentlərini fərqləndirirlər. Linqvistik komponent dil materialını (ciddi şəkildə seçilmiş fonetik, qrammatik, leksik minimum), nitq materialı (situativ-rematik şərtlənmiş müxtəlif uzunluqlu söyləmlərin nümunələri) və sosial-mədəni və s. əhatə edir.

Psixoloji komponent isə kommunikativ məqsədlə öyrənilən dildə vərdiş və bacarıqlardan istifadənin formalaşdırılmasıdır. Xarici dillərə yiyələnmə nitq vərdişləri sisteminə yiyələnmədir. Metodoloji komponent isə tələbələrə biliklərin rəasional qəbulunu, onlar üçün yeni olan dilin dərkini və ünsiyyət məqsədi ilə (şifahi və yazılı) bacarıqlardan praktik istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasından ibarətdir (42, s 86).

Müasir təhsilin şəxsiyyətyönümlü olması, subyektin subyektə münasibəti üzərində qurulması ilə əlaqəlidir.

Bu gün dövrün tələbinə cavab verəcək, yaradıcı fikirlərə sahib kadrların yetişdirilməsi təhsil müəssisələrinin mühüm məqsədidir. Bunu nəzərə alan Ə.Şirəliyev qeyd edir: *“ali keyfiyyətlərə malik insanların yetişdirilməsi gənc nəsli nəyi, nə üçün və necə öyrətməyi, mexaniki hafizəyə deyil, tənqidi təfəkkürə istinad etməyi və idraki fəallığın yüksəldilməsini tələb edir”*(9, s. 132).

Ümumilikdə, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək, savadlı gənclər yetişdirmək, , istənilən vəziyyətlərdə çevik, gənclər yetişdirməkdir. Belə yanaşma gənclərdə fərdi yaradıcılıq kompetensiyası formalaşdırılır, sərbəst, müstəqil öyrənmək qabiliyyəti

aşılıyır, şagirdlərdə faktları və hadisələri tədqiq/təhlil etmək bacarığı formalaşır, sərbəst eksperiment zamanı nəzəri nəticələr çıxarır, onlarda hadisələri modelləşdirmək bacarıqları yaranır.

Dil kompetensiyası fonetik, leksik və qrammatik aspektləri əhatə edir. Dil (linqvistik) kompetensiyası (səriştəsinin) sosio-mədəni, nitq, təlim-idrak kompetensiyaları ilə birlikdə xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın strukturunun tərkib hissəsidir. Elə buna görə də kompetensiyaya yiyələnmək tələbələr və ya şagirdlərdə müxtəlif fonetik, leksik və qrammatik bacarıqların da formalaşmasını tələb edir.

Linqvistik amillər təlim prosesində olduqca vacib rola malikdir. Linqvistik amillər dedikdə mütləq dil və dilin mənimsənməsi ilə bağlı olan bir sıra mühüm amillər nəzərdə tutulur. Müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bu sadalanan amillərin tədris prosesində nəzərə alınmasıdır.

Əsasən linqvistik amillər üç qrupa bölünür: fonetik amillər; leksik amillər; qrammatik amillər. Xarici dilləri tədris edən dil fakültələri tələbələrində fonetik (tələffüz vərdişlərinin formalaşması), leksik, qrammatik vərdişlərin onlara aşılması prosesində həyata keçirilməlidir.

Yalnız bu zəmində qurulan tədris prosesi dilin aspektləri – fonetik, leksik, sintaktik, qrammatik və xarici dilin funksional-yönümlü, kommunikativ-yönümlü şəkildə öyrənilməsinə xidmət edə bilər, çünki ünsiyyət üçün zəruri leksik vahidlərin, qrammatik və intonasiya strukturları arasında olan fərqlərin tələbələrə aşılması induktiv və deduktiv yolla həyata keçirilə bilər.

Linqvistik vahid və strukturların öyrədilməsinin induktiv yolla baş verir. Amma qaydaların mənimsənilməsi tələbələrin ixtisas dili dərslərində fəal şəkildə iştirakının təmin edilməsi ilə həyata keçirilir (56, s.168).

Başqa sözlə desək, dil kompetensiyası dilin aspektlərinə yiyələnmək deməkdir və buna görə də dilöyrənənlərdə linqvistik kompetensiyanın formalaşması onlarda dilin aspektlərinə yiyələnməni tələb edir.

Xarici dillərin öyrənilməsinin əsas mənbəyi cəmiyyətin böyüməkdə olan gənc nəslə münasibətdə onların sosial sifarişidir. XIX əsrdə xarici dillərin öyrənilməsinə olan əsas tələb bütövlükdə predmetə keyfiyyətlə yiyələnməkdən ibarət olub.

Daha sonra xarici dillərin tədrisində qramamtik-tərcümə metodundan xarici dillərin praktik mənimsənilməsinə keçid baş vermişdir. Lakin xarici dillərə praktik yiyələnmə anlayışı metodika və qonşu elmlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəqiqləşmiş və konkretləşmişdir. Xarici dillərə praktik yiyələnmənin əsas şərtlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- müəyyən çərçivələrdə nitqə yiyələnmə;
- başqalarının fikirlərini başa düşmənin və sərbəst olaraq öz fikirlərini ifadə etmək (yazılı və şifahi formalarda) vərdiş və bacarıqlarının formalaşması;
- bütün nitq fəaliyyətləri üzrə nitq bacarıqlarının inkişafı;
- idraki, requlyativ (tənzimləmə), dəyərlilik-yönəmlilik, etiket və s. üsiyyətə girməyin öyrədilməsi.

Xarici dillərin tədrisinin uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək müasir təlim-tədris prosesinin əsasını təşkil edir. Məqsəd, məzmun, forma, metod, üsul və vasitə kimi komponentləri bu prosesdə mühüm götürülür.

Müasir təlim prosesində tədrisin əsas komponentləri arasında öyrənənlər, müəllimlər, materiallar, metodlar və qiymətləndirmə çox önəmli yer tutur. Tələbə-yönümlü tədris prosesi tələbəyönümlü olduğu üçün müəllimin əsas vəzifəsi şagirdləri bu prosesə cəlb etməkdir. Bu növ tədris onlara aşağıdakı keyfiyyətləri, qabiliyyətləri və bacarıqları aşılayır:

- tələbələrin cəmiyyətə inteqrasiyasını tezləşdirmək və gücləndirmək üçün onlarda yeni ideyaların yaranmasına, inkişafına və formalaşmasına xidmət edir;
- tələbələrin öz bacarıqlarını üzə çıxarmır və onları reallaşdırır;
- tələbələrin müstəqil düşünmə, mənimsəmə və təhliletmə bacarıqlarını artırır və inkişaf etdirir;
- tələbələrdə müşahidə, yaradıcılıq və tədqiq etmək qabiliyyətini formalaşdırır;
- tələbələrdə ünsiyyətə girmək bacarıqlarını inkişaf etdirir və s.

Bütün bu qeyd edilənlərin həyata keçirilməsi müəllimdən şəxsi məsuliyyət, yüksək peşəkarlıq və yüksək səriştə tələb edir. Hər bir tədris metodu müəllimin tədris işini (yeni tapşırıqların, materialın təqdimatını, izahını) və tələbələrin aktiv təhsil və idrak fəaliyyətini təşkil etməyə sövq edir, yəni müəllim çalışır ki, tələbələrin öyrənmə və idraki fəaliyyətini stimullaşdırsın, onların düşüncələri, müstəqil fikir bildirmələri üçün şəraiti yaradır və s.

Xarici dil dərslərində istifadə edilən üsul və metodlara belə müəllimin yaradıcı bir yanaşmasını tələb edir, həmçinin, A. Andersonun da qeyd etdiyi kimi, *“pedaqogika elmi yaradıcı sənətdir, buna görə də tədris metodlarının seçilməsinə yanaşma müəllimin yaradıcılığına əsaslanmalıdır”* (57, s.18).

Tələbələrə təqdim edilən dil materialları müasir, problem xarakterli, şagirdlər üçün maraqlı və cəlbedici olmalıdır.

Yalnız belə olduğu halda tələbələrdə motivasiyanın yaradılması istiqamətində aparılmış işlər onların fəaliyyətlərini istiqamətləndirər, stimullaşdırar və xarici dilin tədrisi prosesinin yüksək və günün tələbinə uyğun təşkilinə gətirib çıxara bilər.

Xarici dillərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodları tələbələrin yalnız elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına, onlarda biliklərin müstəqil qazanılmasına və mənimsənməsinə, vərdişlərin formalaşmasına söykənir.

Son illərdə dilçilik sahəsində ciddi paradigmə dəyişmələri (dil faktlarına struktur yanaşmadan antroposentrik yanaşmaya keçmə) baş vermişdir ki, bunlar da tədrisinin konseptual yanaşmasına təsirini biruzə verir.

Həqiqətən dilin təhlilinin fəlsəfi perspektivi dəyişmişdir. Aydın ki, müasir dilçilik linqvistik mətnlər arasındakı əlaqələrin və həmin mətnlərin mahiyyətinin tam anlaşılmasını onların kontekstində açmağa çəhd edir.

Beləliklə, linqvistik təhlil tədqiqatçını sadəcə dilə deyil, mətnlərin reallaşdığı müxtəlif aspektləri özündə əks etdirən kontekstə yönəldir.

İkincisi, müasir linqvistik araşdırmalarda verbal ünsiyyətin mahiyyəti yeni formada təqdim edilir. Buna görə də dilin təhlilində artıq məzmun informasiyasından bəhs edilir.

Üçüncüsü, son illərdə dilin təhlilinə və dillə kommunikasiyaya yanaşmalarda “psixoloji” aspektin əhəmiyyətinin getdikcə güclənməsi irəli sürülür. Tədqiqatçıların diqqəti linqvistik aparatın dəyişməsinə gətirib çıxaran dildə “insan amilinə” yönəlmişdir. C.F.Şatilov xarici dilin tədrisində istifadə olunan əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid edir:

- 1) *təlim prosesinin tərbiyəvi xarakterlilik prinsipi;*
- 2) *təlim nəzəriyyəsi və praktikasının əlaqəlilik prinsipi;*
- 3) *təlimdə şüurluluq prinsipi;*
- 4) *təlim üsullarının məzmununun elmliliyi və əlçatanlılığı prinsipi;*
- 5) *təlimdə bilik, vərdiş və bacarıqların etibarlılıq prinsipi;*
- 6) *təlimdə əyanlilik prinsipi;*
- 7) *təlimin kollektiv xarakteri və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi*

(48, s. 124).

Xarici dillərin öyrənilməsində tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün fərqli növ və formalarda tapşırıqlardan istifadə olunması olduqca zəruri şərtədir. Yalnız belə tapşırıqların köməyi ilə tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması prosesi uğurla tamamlanır.

Danılmaz faktədir ki, istənilən dilin tədrisinin və öyrənilməsinin ən zəruri şərtlərindən biri fərqli növ tapşırıqların yerinə yetirilməsidir. Tədris prosesində təklif olunan tapşırıqlar tələbələrdə dörd cür bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması və inkişaf etməsi üçün ən əhəmiyyətli vasitə hesab olunur. Tapşırıqlar xarici dillərin tədrisinin mühüm göstəricisi kimi bu prosesin səmərəliliyini həm artırır, həm də bu prosesi son dərəcə intensivləşdirir.

Tapşırıqların icrası tələbələrin həm özlərini, həm də tapşırıqlardan əldə etdiklərini sınaqdan keçirmək üçün istifadə olunan əhəmiyyətli tədris fəaliyyətidir. E.İ.Passovun fikrincə, “*çalışmada həmişə məqsəd vardır, ona xüsusi mütəşəkkillik xasdır, və o, həmişə hərəkətin yerinə yetirilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir*” (40, s. 68).

Müasir metodiki mənbələrdə dil materialının mənimsənilməsində çalışmaların dil və ya yoxlama çalışmalarını və onun nitqdə istifadəsi üçün nitq və ya kommunikativ

çalışmalar fərqləndirilir. Bunu nəzərə alan E.İ.Passov həmin çalışmaları müvafiq olaraq iki kateqoriyaya bölür: “*nitq vərdişlərinin formalaşdığı, və yaxud şərti-nitq çalışmaları və nitq bacarıqlarının baş verdiyi, və yaxud nitq çalışmaları*” (40, s. 68).

Tapşırıqlar dərs prosesində tələbənin mənimsəmə fəaliyyətinin aktivləşməsinə, onların uğur səsiyyəsinə birbaşa təsir edir. Onların (tapşırıqların) tətbiqinin əsas məqsədi təhsilin uğurlu və məhsuldarlığını təmin etmək, eləcə də tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirmək üçün əsasən öyrədici əhəmiyyətə malik olmasıdır.

Tədris prosesində vaxtın səmərəli bölünməsinə də tapşırıqlar əhəmiyyətli rol oynayır. Son zamanlar xarici dillərin tədrisində tələbələrə təklif olunan tapşırıqlarla bağlı müxtəlif elmi-nəzəri və metodiki fikirlər irəli sürülmüşdür.

Lakin təlim prosesində tələbələr çalışma və tapşırıq arasındakı fərqi aydın görə bilirlər və bu da onlarda müəyyən tərəddüd və fikir dolaşılıqlığının yaranmasına gətirib çıxarır. Yaranacaq qeyri-müəyyən mənzərənin qarşısının alınması üçün isə dərs prosesindən əvvəl tələbələrə çalışma və tapşırıq arasındakı fərqi izah etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Çalışma və tapşırıqlar arasındakı fərqləri D. Nunan aşağıdakı kimi dəqiqləşdirməyə cəhd edir:

- birincisi, tapşırıqlar tələbələr tərəfindən sərbəst halda həyata keçirilir amma, çalışma isə sərbəst şəkildə müəllim tərəfindən idarə olunur;
- ikincisi, tapşırıqlarda eyni vaxtda bir neçə bacarıq istifadə olunduğuna baxmayaraq, çalışmada isə eyni anda ancaq bir bacarıq istifadə edilir;
- üçüncüsü, tapşırıq hər hansı bir məzmunə əsaslandığı halda, çalışma isə heç bir kontekstə əsaslanmır;
- dördüncüsü, tapşırıq birbaşa ünsiyyətə xidmət etdiyi halda, çalışma isə kommunikativ olmaya da bilər. Tapşırıq autentikdir, çalışma isə autentik deyil;
- beşincisi, tapşırıqın mənası var və onun məzmunu əsas olduğu halda, çalışmada isə bundan fərqli olaraq forma əsasdır (68, s. 67).

Məlumdur ki, şagirdlərin, tələbələrin fəaliyyəti prosesində tapşırıqlar hər zaman əhəmiyyətli və aktual olmuş və yəqin ki, həmişə də bu keyfiyyətləri özlərində

qoruyub saxlayacaqlar. Xarici dillərin tədrisində tapşırıqlar isə dilöyrənmə prosesini birbaşa gücləndirir və sürətləndirir. Verilən tapşırıqlar ən əsas dilöyrənənlərin autentik dildən istifadəsini təmin edir. Bundan başqa, tapşırıqlar həm də tələbələr arasındakı əməkdaşlığı və tərəfdaşlığın inkişaf etməsi üçün də mühüm şərtidir.

Müasir dilçilikdə tapşırıqlara əsaslanan dil təliminin müəllifi N. Prabhu hesab edilir. O qeyd edir ki, *“tapşırıq əsaslı dil təlimi əsasən təlim və planlaşdırmanın başlıca vahidi kimi tapşırıqların həllinə əsaslanan dil təlimidir. Tapşırıq əsaslı dil təliminin əsas göstəricisi odur ki, öyrənmə prosesi fərqli növ tapşırıqlar etməklə həyata keçirilir və reallaşır”*(72, s. 82).

P. Ur da öz tədqiqatlarında xarici dillərin öyrənilməsində tapşırıqların əhəmiyyətindən bəhs edərkən *“yaxşı tapşırıq müvəffəqiyyətli öyrənməni təmin edir”* fikrini vurğulayırdı (73).

Xarici dil dərslərində təqdim edilən tapşırıqlar dilöyrənənlərdə dil və nitq bacarıqlarının səmərəli formalaşmasına münbit şərait yaradır. Burada əsas məqam tapşırıqların dilöyrənənlərdə kommunikativ səriştənin yaranması üçün başlıca şərt olmasından ibarətdir.

P.Urun qeydinə görə, *“tapşırıqlar öyrənməni təmin etdiyi üçün bu fəaliyyət şagirdyönümlü fəaliyyət hesab edilir, yəni ingilis dili dərslərində tapşırıq əsaslı təlim və ya tapşırıqların həlli dilöyrənənlərə dili sevdirdir və dil öyrənməni asanlaşdırır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tapşırıqlar əsasən dilöyrənənlərin əldə etdikləri biliklərin yalnız praktik tətbiqi kimi onların bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir”*(73, s. 46).

Xarici dillərin tədrisində tapşırıqların vacibliyi istər xarici, istərsə də Azərbaycan metodistləri yüksək qiymətləndirmişlər. Məsələn, D.Nunan öz araşdırmasında tapşırıq əsaslı dil təlimi haqqında bunları yazırdı:

- 1) tapşırıq əsaslı təlim zamanı tələbələr dili daha təbii və yaradıcı mənimsəyirlər;
- 2) tapşırıq əsaslı dil təlimi tələbələri real həyat situasiyaları ilə daha çox üzləşdirirlər;

3) bu təlimdə qiymətləndirmə əsasən tapşırığın nəticəsinə uyğun olaraq müəyyən edilir;

4) tapşırıq əsaslı dil təlimi əsasən tələbəyönümlü olur (70, s 42).

Xarici dilin öyrənilməsində tapşırıq əsaslı dil təlimində bu tip tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbələrə dili daha yaradıcı şəkildə öyrənməsini təmin edir. D.Nu-anın fikrincə, *“başqa təlim növlərindən fərqli olaraq, tapşırıq əsaslı dil təlimi tələbələrə sərbəst işləmə bacarığı formalaşdırır. Tapşırıq əsaslı dil təlimində ən əsası isə dilöyrənənlərə verilən tapşırıqların həlli prosesində onlar müəllimin köməyindən istifadə etmədən problemi həll etmək üçün müstəqil şəkildə müxtəlif araşdırmalar aparır və fərqli fikirlər irəli sürürlər”*(70, s. 56).

Bu cəhətə diqqət yetirən S.Kraşen yazırdı ki, *“anlaşıqlı input uğurlu dil öyrənilməsi və mənimsənilməsi üçün çox əhəmiyyətli dil göstəricidir. Başqa sözlə, istənilən xarici dilin öyrənilməsinin əsas şərtlərindən biri öyrənilən məlumatın mənalı, cəledici və başadüşülən olmasıdır”* (63, s. 92).

Qeyd edək ki, bu isə dilöyrənən tələbəyə verilən məlumat onun əvvəlcədən malik olduğu məlumatla uzlaşmalı və əlaqəli olması deməkdir. Məlumatın mənalı olması üçün inputun müəyyən xüsusiyyətlərə malik olması zəruridir. Başqa sözlə desək, məlumatı alan tələbə bu məlumatın hesabına təlim prosesində iştirak edəcəyi üçün məlumat kifayət qədər anlaşılmalıdır.

Nitqə yiyələnmək üçün nitq praktikası və məqsədyönlü və səylə məşq etmək lazımdır. Buraya nitq üçün dil materialı ilə əməliyyatların bütün növü (elementar-reseptiv, reproduktiv, kombinator-reseptiv, produktiv) daxil edilməlidir. Bunu nəzərə alan İ.D.Salitra tapşırıqların 4 əsas növünü fərqləndirməyə çalışır:

1) *dilöyrənənin vərdiş və bacarıqlarının səviyyəsindən asılı olaraq nitq üçün təklif olunan material ya məşq xarakteri (hazırlıq çalışmaları), ya nitq praktikası xarakterli (nitq çalışmaları) olmalıdır;*

2) *“məşq-praktika” çərçivəsində nitq bacarıqlarının təşəkkül prosesinin inkişafını fərqləndirmək olar:*

a) *materialın izahından sonra verilən və ilkin bacarıqları, habelə elementar-reseptiv və reproduktiv vərdiş xarakterli tapşırıqlar;*

b) ilkin vərdiş və bacarıqları avtomatlaşdıran ikinci nitqönü çalışmaları; c) həmin sistemi qapayan ikinci nitq çalışmaları (44, s. 146).

Qeyd edək ki, a) və b) bölmələrindəki çalışmaları məşqə, c) bölməsindəki çalışmaları isə nitq praktikasına aid edilə bilər.

3) *tələbələrin icra etdikləri nitq materialı üzərindəki əməliyyatlarının xarakterinə görə çalışmaları növlərini belə fərqləndirmək olar: tanış materialın qavranılması (elementar-reseptiv çalışmaları) üzrə çalışmaları, bütöv söyləmlərin başa düşülməsi istiqamətində çalışmaları (kombinator-reseptiv çalışmaları), materialın yenidən təkrarlanmasından ibarət çalışmaları (reproduktiv çalışmaları), fikirlərin söylənilməsinə dair çalışmaları (produktiv çalışmaları), dialoqun aparılmasına dair çalışmaları (reseptiv-produktiv çalışmaları).*

4) *çalışmaları yerinə yetirilmə yerinə görə ev, laborator və auditor ola bilərlər. Bundan başqa, çalışmaları şifahi, yazılı, şifahi-yazılı, proqramlaşdırılmış və proqramlaşdırılmamış ola bilərlər (44, s. 146).*

Dil və nitq tapşırıqlarının həlli prosesində tələbələrin linqvodidaktik qabiliyyəti inkişaf edir.. Tapşırıq əsaslı təlim haqqında xeyli sayda nəzəri fikirlərin olmasına baxmayaraq, tapşırıq əsaslı dil təliminin bu gün geniş yayılmasında C.Villisin tədqiqatları xüsusi mənaya malikdir. C.Villisin qənaətinə görə, bu tapşırıqları əsasən altı cür qruplaşdırmaq olar: “1) siyahı; 2) sifariş və çeşidləmə; 3) müqayisə; 4) problem həlledici; 5) şəxsi təcrübənin bölüşdürülməsi; 6) yaradıcı tapşırıqlar” (74, s. 38).

İndi isə sadalanan çalışmaları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1) siyahı tipli çalışmaları zamanı dilöyrənmə keçmiş öyrənilən linqvistik biliklərə əsaslanır. Buna nümunə kimi “beyin həmləsini” göstərə bilərik;

2) tapşırıq əsaslı dil təlimində sifariş və çeşidləmə növlü tapşırıqlar diqqət tələb edir. Bu cür tapşırıqlarda tələbələr öyrəndikləri hadisələri məntiqi və xronoloji ardıcılıqla düzməyə çalışırlar;

3) tapşırıq əsaslı dil təlimində müqayisə tipli tapşırıqlarda isə iki və ya daha artıq obyekt müqayisə edərək onların fərqli və ya oxşar tərəflərini tapırlar;

4) tapşırıq əsaslı dil təlimində problem əsaslı həlledici tapşırıqlarda tələbələrə və ya şagirdlərə hər hansı bir problem qarşıya qoyulur və onun konkret həlli yolları araşdırılır;

5) tapşırıq əsaslı dil təlimində şəxsi təcrübənin bölüşdürülməsi isə daha maraqlı bir tapşırıq növüdür. Burada dilöyrənənlər müstəqil fikir bildirməli və özlərini ifadə etməlidirlər. Şəxsi təcrübənin bölüşdürülməsi tapşırıqlarında hədəfi tapmaq çətinidir, çünki bu tapşırıq canlı danışığa yönəlir;

6) yaradıcı tapşırıqlar mahiyyət etibarını ilə daha çox qrup və birgə fəaliyyətə yönəlir.

Tapşırıqların əhəmiyyətini və rolunu xüsusi vurğulayan C.Villis yazır ki, tapşırıqlar vasitəsilə tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər praktik yolla inkişaf etdirilir. Tapşırıqlara əsaslanan tələbə fəaliyyətində müəllimin də rolunu yüksək qiymətləndirən C.Vills yazır: *“müəllim bu cür tədris prosesində həm tələbədə motivasiya yaradır, həm də tədris prosesində tapşırıqların düzgün həllinə və axarına tam nəzarət edir.*

Tapşırıqlar isə ya fərdi, ya qrup, ya da cütlərlə icra edilir. Bundan əlavə, müəllimin vəzifəsi həm də tələbələrin əvvəlcədən verilən tapşırıqlara problem kimi yanaşmasının qarşısını almaqdan ibarətdir” (74, s. 43).

R. Olsen və R. Kagan tapşırıq əsaslı dil təliminə öz münasibətlərini bildirmişlər: *“qrup və cütlərlə müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində tələbələr birgə fəaliyyətə cəlb olunmuş olurlar”* (71, s. 9).

Lakin burada bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, burada tələbənin akademik cəhətdən güclü və ya zəif olması birgə fəaliyyətə təsir etmir, əksinə, onlar birgə fəaliyyət zamanı bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafına nail olurlar.

Tapşırıq əsaslı dil təlimini səciyyələndirən R. Hampel və U. Stiklerisə bəzən tapşırıqların müəyyən dərəcədə süni tərzdə də olsa xüsusi bir bacarıq üzərində cəmlənə bildiyini qeyd edirlər. Onların fikrincə: *“bəzi tədris materialları isə diqqəti produktiv bilik, bacarıq və vərdişlər üzərinə cəmləyə bilər. Lakin bu qeyd edilənlər oxuda və eşidib-anlamada ikinci dərəcəli ola bilər. Təqdim olunan digər materiallarda isə oxu və yazı aspektləri üstünlük təşkil edə bilər”* (62, s. 96). Müəlliflər, öz

növbəsində, “*tapşırıqların autentik tərzdə bütün dil bilikləri, bacarıq və vərdişlərinin birləşməsi üçün dilöyrənənlərə şərait yaratdığını*” qeyd edirlər (62, s. 96).

Bildiyimiz kimi, tapşırıqların çətinlik səviyyəsinin tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinə uyğun olması məsələsi xarici dillərin təlimi prosesində vacib amillərdən biridir. Aparılan təcrübələr göstərir ki, tələbələrin tapşırıqlara olan münasibətləri münasibətləri də fərqli ola bilər. Elə çalışmalar var ki, tələbələrə onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin həyata keçirilməsinə müsbət təsir göstərir, amma bəziləri də mənfi təsir göstərə bilər. Çünki verilən tapşırıqların çətinlik dərəcəsi şagirdlərin hazırlıqlarına uyğun qaydada olmaya bilər: tapşırıqların çətinlik səviyyəsi tələbələrə görə müxtəlif səviyyədə seçilməlidir. Verilən bəzi tapşırıqlarda müəllimlər tələbələrin tapşırığı asanlıqla yerinə yetirəcəyinə inandığı halda, bəzi tapşırıqlar yerinə yetirilməsində onlardan daha çox say göstərmələrini tələb edirlər.

Çətinlik dərəcəsi müəllimlər tərəfindən artırılmış müəyyən tapşırıqlar da tədris fəaliyyətində xüsusi yer tuturlar. Bu cür tapşırıqların müsbət həlli tələbədə özünəinam hissini xeyli yüksəldir. Tələbənin səviyyəsinə uyğun seçilmiş tapşırıqlar onlarda tapşırıqların təkbaşına həll etmək istəyini xeyli artırır. Amma o zaman da müəllim tapşırıqları tələbələrə verərkən bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Bəzən bu cür düşünülməmiş və çətin tapşırıqlar bəzi tələbələrdə dilöyrənməyə olan marağı azalda bilər. Buna görə də burada əsas vəzifə müəllimin üzərinə düşdüyü üçün o, tələbələrə verilən tapşırıqlarda bu tipli xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Xarici dillərin tədrisi prosesində tələbələrə verilən tapşırıqların çətinlik dərəcəsi ilə əlaqədar bəzi araşdırmaların müəllifi D.Nunan fikrincə, “çətinlik səviyyəsi artırılmış tapşırıqlar tələbələrdə bir sıra problemlər yarada bilər” (68, s. 81).

Tapşırıqların icrasında problem yarada biləcək amillər D.Nunan aşağıdakı ardıcılıqla təqdim edir:

- 1) tapşırıq mətninin uzunluğu;
- 2) tapşırıq mətninin sıxlığı (əhatə etdiyi informasiyalar zənginliyi);
- 3) tapşırıq mətnində istifadə olunmuş lüğət tərkibi;
- 4) dinlənən mətnin sürəti və mətndəki davranışların sayı (68, s.82).

Təqdim olunan mətnlərin həcmnin optimallığına diqqət yetirən D. Nunan fikrincə, *“təqdim edilmiş tapşırıqın mətninin həcmi (uzunluğu) tələbələr üçün ciddi hesab olunan problemlər yarada bilər, çünki təklif olunan mətnin həcmnin böyük olması, onun əhatə etdiyi informasiyaların həcmnin də geniş olmasına səbəb olur”* (68, s. 82).

B.Əhmədov dilöyrənmə prosesində hər hansı bir mətnin keçilməsi zamanı t praktik metodların bir sıra növünü vurğulayır. O əsasən şifahi nitqin inkişafı üçün mətnin məzmununu müxtəlif şəkildə (geniş, yığcam, müəyyən epizod üzrə və s.) danışdırmaq, şagirdlərin şahidi olduqları, müşahidə etdikləri müəyyən məsələlərə dair məlumatlarını dinləyib, nöqsanları islah etmək üsullarından istifadəni faydalı bilir.

B.Əhmədov mətnin təliminin əhəmiyyətini şagirdlərin rəhbərli nitqinin inkişaf etdirilməsində görür və, onun fikrincə, təlim prosesində aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir:

1)şagirdlər mətdəki ayrı-ayrı cümlələr, abzas və komponentlər arasındakı əlaqələri dərk etsələr, strukturunu başa düşsələr, inşa və ifadə yazmaq bacarıqları təkmilləşsin;

2)mətnin məzmun və forması arasındakı vahdəti başa salmaqla şagirdlərin nitq vərdişlərini daha səmərəli şəkildə qurmaq mümkün olur (7, s. 105).

Tapşırıq mətni mürəkkəb və çətin səviyyəli olduqda, çoxlu informasiya ilə yüklənmiş olduqda bu zaman tələbədə tapşırıqın həlli ilə bağlı tərəddüd hissi yarana bilər. Mətn seçilərkən bundan başqa, tapşırıq mətnində verilmiş sözlərin də çətinlik səviyyəsi yoxlanmalıdır. Bu zaman sözlərin çətinlik səviyyəsini yüksək olması və yaxud tapşırıqda tələbələrə yeni olan sözlərin işlənməsi onların mənasının anlaşılması istiqamətində tələbədə problem yarada bilən amillərdəndir.

Daha sonra D.Nunan tapşırıq əsaslı dil təlimində müəllimin ən başlıca vəzifəsi tələbələrini yaxşı tanımaqdan, daha dəqiq desək, onların bilik səviyyələrindən məlumatlı olmasından ibarət olduğunu yazır.

Onun qeydinə görə, *“yalnız tələbəsini yaxından tanıyan müəllim tələbələrin müvafiq səviyyəsinə uyğun tapşırıq seçə bilmək iqtidarındadır”*(70, s.66).

Belə tapşırıqlar xarici dil öyrənən tələbələrdə daha çox maraq yaradır və onları öyrənməyə sövq edir. Tələbələrdə kommunikativ şifahi nitq bacarıqlarının daha sürətli inkişaf etməsi üçün təlim prosesində autentik, real həyatdan götürülmüş çalışmalar sisteminin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Tədris prosesində istifadə olunan tapşırıq əsaslı tədris mühiti sosial xarakterlidir. Bu o deməkdir ki, tələbələr bir-biriləri ilə qarşılıqlı ünsiyyət qura bilirlər. bilirlər. Bu tipli şifahi nitq bacarıqlarının təkmilləşməsinə yönələn çalışmalar interaktiv mahiyyət daşıyır və buradakı əsas məqsəd dilöyrənənlərin ingilis dilində ünsiyyətə qoşulabilməsini təmin etməkdir.

Beləliklə, şifahi və ya yazılı nitqdə dil materialının istifadəsi zamanı tələbələrdə özünüdərk, tarixi irsə hörmət, vətənpərvərlik və beynəlmiləl kimi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

Qeyd edək ki, tələbəyönümlü prinsip təlim prosesində iştirak edən tələbənin bilik, vərdiş və bacarıqların düşünülmüş qaydada mənimsəməsini ilkin şərt kimi tələb edir. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrə linqvistik vahidlərin (leksem, cümlə) funksionalyönümlü, kommunikativyönümlü təlimindən danışarkən, tələbələrin sadəcə öyrədilməsini deyil, daha çox tələbələri öyrəndirilən dildə ünsiyyətə cəlb etməklə onlarda dil vərdişlərinin integrativ şəkildə, yəni danışmaq, eşidib-anlama, oxu və yazı vərdişləri ilə paralel formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bu gün xarici dillərin tədrisində müəyyən suallar yaradan dil və danışmaq (nitq) tandeminin kökü F. de Sössürün konsepsiyasına söykənir.

Dil və danışığın qarşılaşdırılması üçün əsasında müxtəlif əlamətlər dayanır: dil sosial hadisədir, onda xalqın bir neçə nəsillərinin təcrübəsi cəmlənmişdir, xalqın xüsusi dünyagörüşüdür, nitq isə fərddir (45, s.30).

Bu amili nəzərə alan N.T.Yerçak isə yazır ki, *“dil insanlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən işarələr sistemidir. Nitq isə bu və ya digər dillərin əsasında yaranan sözləmlərin yaranması və başa düşülməsi üçün lazım olan ünsiyyət prosesidir”* (33, s. 57).

V.V.Belyayevin təklif etdiyi xarici dil qabiliyyəti bu fərqləndirmənin nümunəsidir (14, s.75).

Müəllif nitq qabiliyyətləri arasında “*dinləmə, danışma, oxu və yazını, dil qabiliyyətləri arasında isə fonetik, leksik, qramamtik və üslubi qabiliyyətləri*” (14, s. 75). fərqləndirir. İki ümumi qabiliyyət isə xarici dil təfəkkürünü və dil duyumu qabiliyyətini özündə birləşdirir.

NƏTİCƏ

Respublikamızın təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası dövründə xarici dillər fənninin statusu dəyişir. Dillərin tədrisinin və öyrənmənin əsas məqsədi başqa dildə ünsiyyət saxlanılmasının bacarılmasıdır. Dil təlimi öyrənən əsas dildə danışdığı qədər xarici dildə də mükəmməl olmasını qarşısına məqsəd qoymalıdır. Öyrənənlərin dil təcrübələrinin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi, başqa mədəniyyətin dərinlən başa düşülməsi və mədəniyyətin müxtəlifləşdirilməsi yolları situasiyaları dil təliminin ən uzunmüddətli nəticəsidir.

Biz tam şəkildə dərk etməliyik ki, respublikamızda xarici dil konsepsiyası istər ölkə daxilində, istərsə də xarici dil təlimində şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi onun hüdudlarından kənarında xalqımızın dünyanın elmi-texniki, ədəbi-mədəni, sosial-iqtisadi və s. irsinə yiyələnmək, bu yolla da müasir sivilizasiyanın ön cərgələrinə çıxmaq məqsədini qarşıya qoymalıdır.

Xarici dil anlayışı real kontekstə uyğun dəqiqləşdirilməlidir. Yalnız bundan sonra dil öyrənmədə kəmiyyət və keyfiyyət (dərslərin intensivliyi və məzmunu) məsələlərindən danışmaq olar. Hazırda təlim prosesində başlıca olaraq təfəkkürün ön plana çəkilməsi tələbi irəli sürülür. Hafizəyə isə paralel dayaq kimi istinad edilməlidir.

Yəni tələbələr bilikləri sadəcə olaraq yadda saxlamaqla kifayətlənməməli, onları şüurlu mənimsəməlidirlər. Onlar dil öyrənmə prosesində analogiya, müqayisə, qarşılaşdırma, təhlil kimi fikri proseslərdən istifadə etməlidirlər. Məhz tələbələrin təfəkkürünü, idrak qabiliyyətlərini, onların müstəqil yaradıcılıq xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə hazırda yeni təlim metodlarından geniş istifadə olunur.

Hər bir fərdin həyatında xarici dil qloballaşan dünyada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dilin öyrənilməsində əsas məqsəd tədris edilən xarici dildə kommunikativ səriştəyə yiyələnməkdir.

İrəli sürülən bu əsas məqsədə nail olmaq üçün dil dərslərində xarici dilin tədrisi kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü şəkildə təşkil edilməli və

kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, interaktivlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir.

Müəllimin dərsinin düzgün təşkil edilməsi, şifahi və yazılı mətnin qavranılması, anlaşılması və aktiv işlənilib hazırlanması məqsədyönlü oxu və vahid kommunikativ vərdişlərin formalaşması sayəsində mümkündür.

Kommunikativ-funksional yanaşma çərçivəsində tələbələrdə produktiv və reseptiv vərdişlərin formalaşmasını aşağıdakı ümumi əlamətlərdə vermək mümkündür:

- tədris üçün material süni və düşünülmüş situasiyalar olmadan dilin təbii işlənməsini əks etdirməlidir;

- tədris materialında formal, semantik və funksional dəqiq fərqləndirilməlidir ki, tələbələr müəyyən kontekstlərdə onlar arasında əlaqələri müəyyənləşdirə bilsinlər;

- qrammatik material tələbələrə əlçatan həcmdə hazırlanmalıdır;

- yeni tədris materialın təqdimatı əvvəllər mənimsənilmiş materialları tamamlamalı, əyani vəsaitlər – sxemlər, cədvəllər, illüstrasiyalar zəngin, lakin mövzu ilə uzlaşmalıdır;

- xarici dil üzrə çalışmalar sisteminin əsas məqsədi öyrənilən dilə praktik yiyələnməni təmin etmək olmalıdır və o, xarici dili başa düşmək də fikirləri ifadə etmək üçün zəruri əməliyyatların mənimsənməsinə yönəlməlidir;

- çalışmaların tələbənin yiyələnməli olduğu əməliyyatlara uyğun şəkildə təsnif edilməsi məqsədəuyğundur;

- sistemdəki çalışmaların ardıcılığı əldə olunması nəzərdə tutulan bacarıq və vərdişlərin təşəkkül prosesinin təbiətini əks etdirməlidir. Hər bir çalışma və çalışmalar sistemi bütövlükdə nitq materialının növlərindən (səsli material, qrafik material, leksika və s.) hər birinin nitqdə işlədilməsi üçün spesifik olan əməliyyatları nəzərdə saxlamalıdır;

- çalışmalar sistemi təlimin müxtəlif formalarının (auditor, laborator və ev) təşkilinin rəşional qurulması üzrə aparılmalıdır.

- Çalışmalar sistemi eyni zamanda nəzarət sistemi kimi xidmət edir, çünki xarici dillərin öyrənilməsində əsas nəzarət obyektləri müvafiq bacarıq və vərdişlər

təşkil edir, nəzarət mərhələləri isə bacarıq və vərdişlərin təşəkkülünün mərhələlərini müşayiət etməlidir.

- Çalışmalar sistemi həm də nitqə yiyələnmədə və nitq prosesinin özündə istifadə olunan özünənəzarətin bacarıq və vərdişlərinin yaranmasını təmin etməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1. Ali məktəblərdə dilin kompleks tədrisinin linqvistik və metodik əsasları. -Bakı, 1983.
2. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Təhsil, -Bakı, 2013, №10.-s.4-48.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. - Bakı:Təhsil, 2013, №10, s.4-16
4. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. -Bakı: ÇİNAR-ÇAP, 2002.- 620 s.
5. Kazımov, N.M. Ali məktəb pedaqogikası. -Bakı, 2006, 349 s.
6. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. –Bakı, 2002
7. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. -Bakı: Mütərcim, 2007.
8. Salahov, R. Xarici dillərin öyrədilməsi prosesində interferensiyanın aradan qaldırılmasının bəzi yolları. 1990.
9. Şirəliyev, Ə. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi /Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. -Bakı: Mütərcim, 2010.- s.132-135.
10. Veysova, Z. Fəal, interaktiv təlim. Müəllimlər üçün dərs vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNİCEF) 2007

Rus dilində

11. Артемов, В.А. Психология обучения иностранным языкам / В.А.Артемов. – Москва: Просвещение, -1969. – 279 с.
12. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий /Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. Москва: Изд-во ИКАР, 2009. –448 с.
13. Барсук, Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия / Р.Ю.Барсук. Москва, 1970. – 176 с.

14. Беляев, Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б. В. Беляев. – 2-е изд. Москва: Просвещение, 1965. – 229 с.
15. Бим, И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника / И.Л. Бим.- Москва, - 1977. -288 с.
16. Бим, И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку: учебное пособие / И. Л. Бим. – Обнинск, 2001. – 45 с.
17. Бобылева, Л.И. Методика преподавания иностранных языков. Методические рекомендации. - Витебск : ВГУ им. П.М. Машерова, 2011. - 47 с.
18. Бойкова, Г.В. Ситуации на уроке английского языка // Иностранные языки в школе. - № 1. -2009 с. 178 с.
19. Бородулина, М.В. Основы преподавания иностранных языков в языковом вузе / М.В. Бородулина, Н. М.Минина. - Москва: Высшая школа, 1968. – 120 с.
20. Ведель, Г. Е. Очерк методики преподавания немецкого языка / Г. Е. Ведель. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. – 218 с.
21. Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство. - Москва: Русский язык, 2003. -146 с.
22. Виберман, Д.И. Устный метод обучения иностранным языкам. - Москва, 2003.
23. Ворожцова, И.Б. Основы лингводидактики – Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2007.- 168 с.
24. Гальскова, Н.Д. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика / Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез. -Москва: Академия, 2004. - 336 с.
25. Гурчив, П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Часть 2. Владимир: 1974. 176 с.

26. Зильберман, Л.И. Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы / Л. И. Зильберман; Отв. ред. Р. Г. Синев; АН СССР, Каф. иностр. яз. - Москва: Наука, -1988. – 156 с.

27. Зимняя, И.А. Психология обучения иностранному языку в школе / И.А. Зимняя. Москва: Просвещение, 1991. – 222с.

28. Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании // Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы : сб. науч. ст. – Москва, 2004. –с. 5-35

29. Зюкова, В.А. Роль чтения в методике преподавания иностранного языка / В.А. Зюкова // Молодой ученый. –2016. –№7. –С. 46-47.

30. Ерчак, Н.Т. Процесс овладения иностранным языком: проблемы обучения и усвоения / Н.Т. Ерчак // Адукацыя і выхаванне. – 2011. – № 1. – с. 56–68.

31. Леонтьев, А.А. Основы теории речевой деятельности /А.А.Леонтьев М.: Наука, 1974. -368 с.

32. Литвинко, Ф.М. Коммуникативная компетенция как методическое понятие /Ф.М.Литвинко // Сборник научных статей. Белорусский государственный университет. –2009. –№9. –с. 1-6. 50

33. Ляховицкий, М.В. О сущности и специфике экспериментального исследования в методике обучения иностранному языку // Иностраннный язык в школе. 1969. № 4. -с. 23–30.

34. Ляховицкий, М.В. О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам //Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия / Сост. А.А.Леонтьев. -М.: Русский язык, 1991. - С. 28-38.

35. Миролубов, А.А. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность / А.А.Миролубов. – Обнинск: Титул, 2010. – 464 с.

36. Орехова, Н.А. Обучение чтению как виду речевой деятельности / Н.А. Орехова //Актуальные проблемы лингвистики, переводоведения и педагогики. –2014. –№1. –с. 132-136.

37. Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. Е.И. Пассов. Москва, 2015. – 285 с.

38. Рахманов, И.В. Некоторые вопросы методики обучения иностранным языкам в средней школе // Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия / Сост. А.А.Леонтьев. М.: 1991, с. 9-20.

39. Рогова, Г. В. Роль учебной ситуации при обучении иностранному языку// Г.В.Рогова,-ИЯШ, 2005. – 217 с.

40. Салистра, И.Д., Очерки методов обучения иностранным языкам / И.Д. Салистра. Москва: Высшая школа, 1996. -252 с

41. Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр; пер. с франц. языка под ред. А.А. Холодовича. – Москва: Прогресс,1977. – 696 с.

42. Таюрская, Н.П. Иноязычная коммуникативная компетенция: зарубежный и российский опыт / Н.П.Таюрская // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология –2015. –№ 1(41). –с. 83-87.

43. Ушинский, К.Д. Избранные труды / К.Д.Ушинский. В 4 книгах. Книга 1. Проблемы педагогики. – Москва: Дрофа, 2005. – 640 с.

44. Шатилов, С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе / С.Ф.Шатилов.- Просвещение, -1986. – 223 с.

45. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / В кн.: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1965. - с. 3-1-312.

46. Щерба, Л.В. Преподавание языков в школе: Общие вопросы методики: Учебное пособие для студентов филологического факультета. - СПб. Филологический факультет СПбГУ; М.: И/ц «Академия», 2002. -392 с.

47. Штульман, Э.А. Методический эксперимент в системе методов исследования / Э.А. Штульман. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1976. -156 с.

48. Щукин А. Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика :учеб. пособие / А.Н.Щукин. – Москва : Филоматис, 2006. – 480 с.

49. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. / А. Н. Щукин. - Москва: Омега-Л, 2010. — 475 с.

50. Якубаева, К.С. Формирование рецептивных умений [Текст] / К.С. Якубаева // Вестник КазНМУ. –2012. –№3. –сС. 79-85.

İngilis dilində

51. Allwright R.Z. “The Importance of Interaction in Classroom Language Learning” in “Applied Linguistics”, 5/2, 1984, p.156-171

52. Anderson, A. The European project semester: A useful teaching method in education project approaches to learning in engineering education. Journal of Engineering Education. 2012; 8:15–28.

53. Breen, M.P., 1985. “The Social Context for Language Learning-a Neglected Situation? In “Studies in Second Language Acquisition” vol. 7, p. 135-158

54. Cann, A. P. Factors affecting the acquisition of English as a second language. University of South Africa, October 1992, p.1-163.

55. Cambridge, D. E-portfolios for lifelong learning and assessment. -New Jersey: John Wiley and Sons. Inc., 2010.

56. Girard D. 1977. “Motivation: the Responsibility of the Teacher; ELT Journal, 31, p. 97-102

57. Krashen, S.D. Explorations in Language Acquisition. Heinemann, 2003, 93p.

58. Larsen – Freeman, D. Techniques and Principles in Language Teaching. – 2nd edn Oxford: Oxford University Press, 2000. – 252 p.

59. Mc Kay, S.L. Teaching English as an International Language. – Oxford: OxfordUniversityPress, 2002. – 381 p.
60. Nunan D. Designing Tasks for the Communicative Classroom. Cambridge university Press, 1989,211p.
61. Nunan D. Collaborative Language Learning, and Teaching Cambridge: Cambridge University Press.1992
62. Nunan D. Task-based Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 218p.
63. Prabhu N.S. 1992. “The Dynamics of the Language Lesson”, TESOL Quarterly, 26, 2, pp. 225-241.
64. Ur, P.A Course in English Language Teaching, Cambridge University Press, Second edition 2012, 235 p.